

MYKOLO ROMERIO UNIVERSITETO
EKONOMIKOS IR FINANSŲ VALDYMO FAKULTETO
BANKININKYSTĖS IR INVESTICIJŲ KATEDRA

SIMONA BERTAITYTĖ

Mokesčių administravimo studijų programa

ŠEŠĖLINĖ EKONOMIKA LIETUVOJE IR JOS VERTINIMAS

Magistro baigiamasis darbas

Darbo vadovas –
prof. habil. dr. A.Buračas

Vilnius, 2006

TURINYS

IVADAS	3
1. ŠEŠĖLINĖS EKONOMIKOS APŽVALGA	5
1.1. Šešėlinės ekonomikos samprata	5
1.2. Šešėlinės ekonomikos atsiradimo ir egzistavimo priežastys	7
1.3. Šešėlinės ekonomikos tyrimo metodika	13
1.3.1. Šešėlinės ekonomikos vertinimo metodai, taikomi Lietuvoje	16
1.3.2. Pirmieji šešėlinės ekonomikos tyrimai Lietuvoje	17
2. ŠEŠĖLINĖS EKONOMIKOS LIETUVOJE ĮVERTINIMAS	19
2.1. Neapskaitomos ekonomikos įvertinimas legaliose veiklose	19
2.2. Neapskaitomos ekonomikos įvertinimas nelegaliose veiklose	24
2.3. Šešėlinės ekonomikos dalies bendrajame vidaus produkte įvertinimas	33
3. ŠEŠĖLINĖS EKONOMIKOS PREVENCIJA	36
3.1. Sociologinis tyrimas: viešosios nuomonės tyrimas dėl šešėlinės ekonomikos	36
3.1. prevencijos priemonių efektyvumo	36
3.2. Mokesčių nemokėjimo problema, jos sprendimo būdai	40
3.3. Organizuoto nusikalstamumo pažabojimas	44
3.3. Prekybos žmonėmis prevencija	46
3.4. Narkotikų kontrolė ir narkomanijos prevencija	48
3.5. Korupcijos mažinimo priemonės	51
IŠVADOS IR PASIŪLYMAI	54
NAUDOTOS LITERATŪROS SĄRAŠAS	57
SANTRAUKA	61
SUMMARY	62
PRIEDAI	63

IVADAS

Pagal nacionalinių sąskaitų sistemą neapskaitoma ekonomika yra skiriama į *oficialiai apskaitomą* (apskaičiuotą pagal NNS) ir *neapskaitomą* (neįskaitomą į NNS) ekonomiką. Neapskaitoma ekonomika savo ruožtu gali būti *legali* ir *nelegali*. Legali veikla apima įstatymais neuždraustą veiklą, tačiau kai ji yra neregistruojama, nemokami mokesčiai, nesilaikoma įstatymais numatytų standartų, socialinės darbo apsaugos normatyvų ir kitų reikalavimų. Legali veikla skirstoma į formaliai ir neformaliai neapskaitytos ekonomikos sektorius.

Šešėlinės ekonomikos (neapskaitomos ekonomikos) mastai, formos ir pasireiškimo būdai nuolat keičiasi, kadangi šešėlinė ekonomika labai lanksčiai prisitaiko prie valstybės reguliavimo pokyčių. Kiekvienas naujas draudimas ar ribojimas verslo aplinkoje, išplečia šešėlinės ekonomikos erdvę, taigi potencialiai ir jos konkrečius mastus ir formas.

Lietuvos statistikos departamentas paskelbė, kad neapskaitoma ekonomika 2005 m. sudarė 18.7 proc. šalies bendrojo vidaus produkto [7.P.88]. Ankstesni Lietuvos statistikos departamento tyrimai rodo, kad 1995 m. neapskaitomos ekonomikos lygis buvo 23.4 proc. [6. P.55]. Būtina pastebėti, kad šie paskaičiavimai nerodo pilno šešėlinės ekonomikos masto, tai tik galimai išmatuoja dalis. Lietuvos šešėlinės ekonomikos mastą kasmet vertina ir Lietuvos laisvos rinkos institutas. LLRI paskelbė, kad neapskaitoma ekonomika 2005 m. sudarė 21 proc. šalies bendrojo vidaus produkto [44]. Tačiau, kad ir kurios institucijos duomenimis remsimės, galime daryti išvadą, kad per pastarąjį dešimtmetį šešėlinės ekonomikos lygis iš esmės nepasikeitė.

Pripažįstama, kad 10 proc. šešėlinės ekonomikos mastas, palyginti su BVP, yra neišvengiamas. Taigi, akivaizdu, kad penktadalis ekonomikos yra per daug, kad galėtume tai vadinti „natūraliu“ šešėlinės ekonomikos dydžiu. Jeigu sąlygos užsiimti ekonomine veikla būtų palankios, rizikuoti ir dirbti šešėlyje būtų neverta. Tad šešėlinė ekonomika iš esmės nemažės, kol turėsime teisėtos veiklos laisvės deficitą. Kol taip nėra, rizikuojama. Rizikuojama nepaisant to, kad žaidžiant pagal savas, formaliai neteisėtas taisykles galime būti pagauti, patirti sankcijas.

Šešėlinė ekonomika iškreipia oficialiąją statistiką, todėl ja besiremianti politika gali tapti nepatikima ar tiesiog neracionali. Kita, dar didesnė šešėlinės ekonomikos žala šalies ūkiui - tai, kad sąžiningi mokesčių mokėtojai turi mokėti už nemokančiuosius. Mokesčių nemokėjimas - ne kas kita kaip vagystė iš tų, kurie mokesčius moka, arba iš tų, kurie turi verstis iš mažesnių valstybės išmokų. Visa tai stabdo ekonomikos augimą, todėl beveik visos šalys stengiasi riboti šešėlinės ekonomikos augimą. Šešėlinės ekonomikos sutramdymas yra sunkus, bet teisingas kelias padedantis formuoti klestinčią, rinkos dėsniais pagrįstą valstybę.

Taigi, šio *darbo tikslas* – įvertinus šešėlinės ekonomikos susidarymo priežastis, šaltinius, mastą Lietuvoje, numatyti Lietuvai tinkamiausias šešėlinės ekonomikos prevencijos kryptis.

Šiam tikslui pasiekti numatyti tokie *uždaviniai*:

- susisteminti ir pateikti mokslinę metodinę literatūrą, geriausiai atspindinčią šešėlinės ekonomikos sampratą, tyrimo metodiką;
- aptarti šešėlinės ekonomikos atsiradimo ir egzistavimo priežastis;
- įvertinti šešėlinės ekonomikos mastus Lietuvoje;
- išanalizuoti šešėlinės ekonomikos egzistavimo sritis;
- įvertinti neapskaitomos ekonomikos įtaką Lietuvos ekonomikai;
- teorinių apibendrinimų ir tyrimų rezultatų analizės pagrindu numatyti šešėlinės ekonomikos prevencijos kryptis Lietuvoje.

Darbo objektas – šešėlinės ekonomikos mastai bei egzistavimo sritys Lietuvoje.

Darbo dalykas – šešėlinės ekonomikos atsiradimo priežastys, egzistavimo padariniai bei prevencijos kryptys.

Darbo struktūrą sudaro analitinė metodinė dalis, tiriamoji ir projektinė dalys. Analitinėje metodinėje dalyje bus pateikta susisteminta įvairių Lietuvos ir užsienio autorių teorinė medžiaga apie šešėlinės ekonomikos koncepciją, tyrimo metodus, susidarymo priežastis ir šaltinius. Tiriamojoje dalyje bus analizuojami šešėlinės ekonomikos mastai Lietuvoje, egzistavimo sritys, vertinama neapskaitomos ekonomijos įtaka šalies ekonomikai. Projektinėje dalyje tyrimų rezultatų analizės pagrindu numatomi šešėlinės ekonomikos reguliavimo svertai. Darbas baigiamas savarankiškai suformuotomis išvadomis ir pasiūlymais.

Darbo pagrindu tapo 53 įvairaus pobūdžio *literatūros šaltiniai*: mokslinės monografijos, mokomosios knygos, vadovėliai, konferencijų medžiaga, informacija internete, LR Statistikos departamento duomenys, Lietuvos laisvosios rinkos instituto duomenys, LR įstatymai, vidaus reikalų ir kitų ministerijų įstatyminiai aktai.

1. ŠEŠĖLINĖS EKONOMIKOS APŽVALGA

Prieš pradėdant vertinti šešėlinės ekonomikos mastus Lietuvoje, jos egzistavimo sritis, būtina išnagrinėti šešėlinės ekonomikos sampratą, nustatyti šešėlinės ekonomikos atsiradimo ir egzistavimo priežastis, išanalizuoti tyrimo metodiką. Tai padės geriau suvokti šį ekonomikos fenomeną, pasirinkti tinkamą vertinimo kryptį.

1.1. Šešėlinės ekonomikos samprata

Per paskutiniuosius dvidešimt metų atlikta daug šešėlinės ekonomikos tyrimų, parašyta darbų siekiant apibrėžti ir sistemiškai įvertinti šešėlinę ekonomiką. Visuomenė skiria daug dėmesio oficialiai neįvertintoms ekonominėms veikloms. Tačiau iki šiol nėra vieningos nuomonės ar terminai „nuslėpta“ (angl. hidden), „paralelinė“ (angl. parallel), „pogrindinė“ (angl. underground), „šešėlinė ekonomika“ (angl. shadow economy, black economy) ir pan. reiškia tą patį. Nėra jokio susitarimo, ką minėti terminai apibrėžia ir koks jų tarpusavio santykis.

Robert van Eck teigia, kad terminų įvairovę lemia skirtingi autorių, nagrinėjančių šešėlinės ekonomikos problemą, požiūriai. Asmenys nagrinėjantys fiskalinius problemas aspektus naudos terminą „neapmokestinta ekonomika“ (angl. untaxed economy), juristai – „nelegali ekonomika“ (angl. illegal), suinteresuoti užimtumo problema asmenys – „nelegali ekonomika“ (angl. moonlight economy). Terminus „nuslėpta“ (angl. hidden), „neoficiali“ (angl. unofficial), „neapskaitoma“ (angl. unobserved) dažniausiai renkasi statistikai [19.P.7].

Didelė dalis šių terminų (informal, unofficial, shadow, irregular, underground, subterranean, black, hidden, occult, illegal ir kt.) atsirado 1979 metais Italijoje šešėlinės ekonomikos fenomeno tyrimo metu. Terminų pradininku laikomas Pettinati. Tuomet šie terminai buvo tapatinami [13].

Šiuo metu ekonominėje literatūroje galima rasti tokius šešėlinės ekonomikos apibrėžimus:

- Šešėlinė ekonomika (shadow economy) – neapskaitoma arba tik iš dalies apskaitoma ūkinė komercinė veikla. Oficialiai neapskaitytos ekonomikos sinonimas [10.P.256].
- Oficialiai neapskaitoma ekonomika – šalies ekonomikos dalis, kurios neapskaito oficiali statistika; t.y. šešėlinė ekonomika. Oficialiai neapskaitoma ekonomika apima legalias, tačiau nedeklaruotas veiklas ir nelegalias veiklas [10. P.194].
- Šešėlinė ekonomika – tai sukurta, bet oficialių valstybės institucijų neapskaičiuota vertė kuri ne tik sumažina BVP apimtį, bet ir lemia tai, jog nesumokami mokesčiai, todėl skurdinamas šalies biudžetas [8. P.73].

- Šešėlinė (neapskaitoma) ekonomika (black / brown economy) – ekonomika apimanti įstatymams prieštaraujančią veiklą, arba nusikalstamas veiklas, kai vengiama mokėti mokesčius [8. P.77].
- Šešėlinė ekonomika – per metus galutiniam vartojimui šalies viduje pagamintų prekių ir suteiktų paslaugų, oficialiai nedeklaruojamų dėl mokesčių ar reguliavimų, dalis BVP [31].

Statistikai ir makroekonomikos rodiklių vartotojai norėdami „kalbėti ta pačia kalba“ vadovaujasi Europos statistikos biuro (EUROSTAT) suformuotu požiūriu į šešėlinę ekonomiką. Nacionalinių sąskaitų sistemos (NSS 93) metodologijoje ir Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacijos (EBPO) vadovo „Dėl neapskaitomos ekonomikos vertinimo“ (2002) rekomendacijose neapskaitytos ekonomikos sąvoka apibrėžiama taip: oficialiai neapskaityta ekonomika apima visus oficialiosios statistikos neapskaitytus, bet į BVP įskaičiuojamus sandorius [7. P.10].

Pagal nacionalinių sąskaitų sistemą neapskaitoma ekonomika yra skiriama į *oficialiai apskaitomą* (apskaičiuotą pagal NNS) ir *neapskaitomą* (neįskaitomą į NNS) ekonomiką (1 pav.). Neapskaitoma ekonomika savo ruožtu gali būti *legali* ir *nelegali*. Legali veikla apima įstatymais neuždraustą veiklą, tačiau kai ji yra neregistruojama, nemokami mokesčiai, nesilaikoma įstatymais numatytų standartų, socialinės darbo apsaugos normatyvų ir kitų reikalavimų. Legali veikla skirstoma į formaliai ir neformaliai neapskaitytos ekonomikos sektorius [8. P.75].

Formaliajam neapskaitomos ekonomikos sektoriui priskiriama gamyba ir paslaugos, apie kurias valstybės valdymo struktūros neturi reikiamos informacijos, nes vengiama mokėti mokesčius, nesilaikoma įstatymų nustatytų standartų (minimalaus darbo užmokesčio, socialinės darbo apsaugos normatyvų ir pan.), nepateikiami duomenys statistikos įstaigoms.

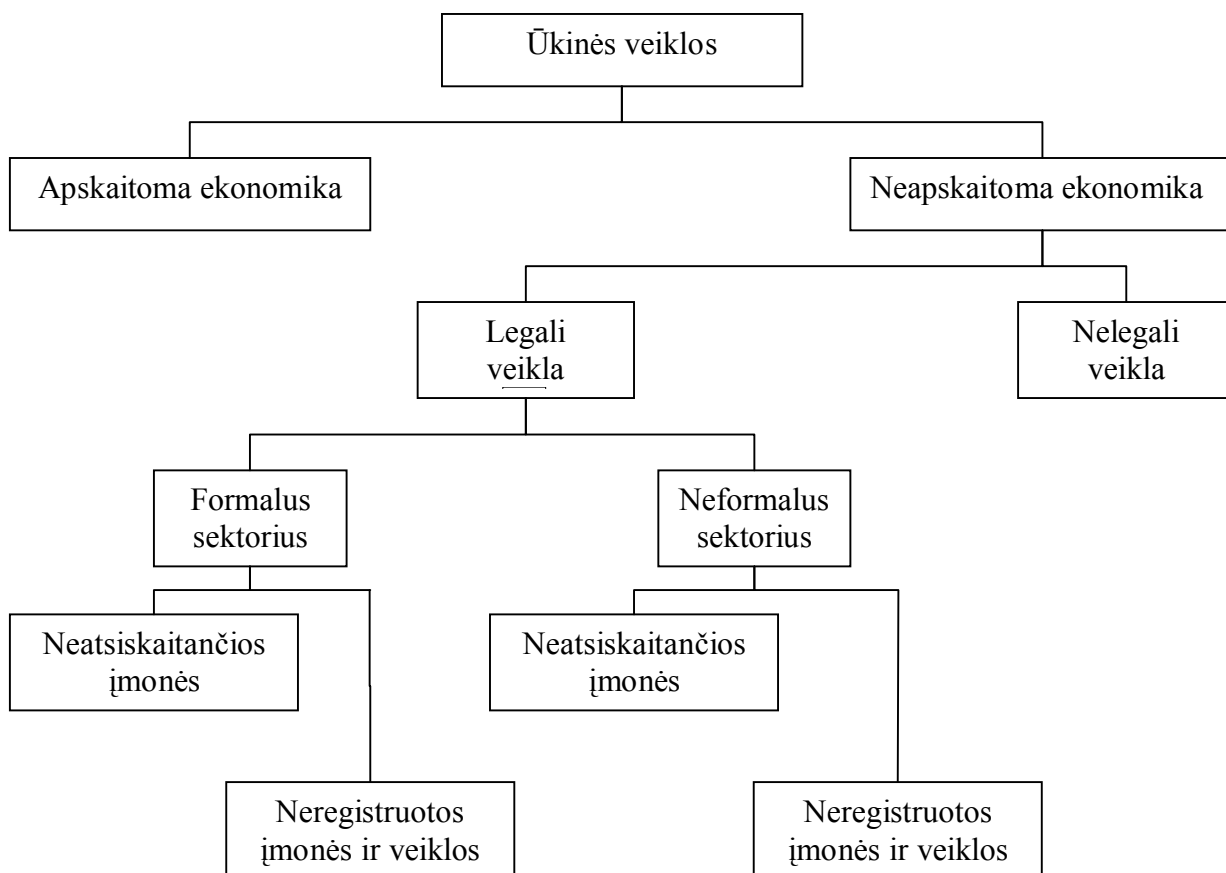
Neformaliajai neapskaitomai ekonomikai priskiriama veikla tokių ūkio subjektų, kurių organizacinis lygis yra žemas, o darbo santykiai remiasi giminyste, tačiau yra įforminami darbo sutartimis. Tai namų ūkiai, teikiantys daug paslaugų. Namų ūkių priskyrimas neapskaitomai ekonomikai nekelia abejonių, kadangi jis egzistuoja, o informacijos apie juos nėra registruose bei kituose oficialiosios statistikos šaltiniuose [6.P.7].

Abiems neapskaitomos ekonomikos sektoriams – formaliajam ir neformaliajam – priklauso neregistruoti, neatsiskaitantys ir ne iki galo atsiskaitantys ūkio subjektai. Pastebimi du šešėlinės ekonomikos tipai: “ekonominis šešėlis” ir “statistinis šešėlis”. Pirmasis susiformuoja tada, kai yra vengiama laikytis valstybės nustatytų normų. Atsiskaitant rodomi fiktyvūs gamybos kaštai ir apyvarta, tokiu būdu padidinamas pelnas, kuris yra nuslepiamas. “Statistinis šešėlis” susiformuoja tada, kai ūkio subjektai neregistruoja įmonių, slepia veiklas, neteisingai atsako arba visai neatsako į jiems pateikiamus oficialius klausimus [8.P.75].

Nelegaliosios veiklos neapskaitomos ekonomikos sektoriui priskiriama:

- prekių gamyba ar paslaugos, kurias draudžia įstatymai;
- legali veikla, kurią vykdo asmenys neturintys leidimo arba kompetencijos.

Libiausiai paplitusios nelegalios veiklos: narkotikų ir alkoholio gamyba, platinimas, kontrabanda, automobilių vogimas ir pardavimas, prostitucija, korupcija [6. P.7].

1 pav. Neapskaitoma ekonomika statistiniu požiūriu pagal V. Sniešką [8. P.74]

1.2. Šešėlinės ekonomikos atsiradimo ir egzistavimo priežastys

Šešėlinė ekonomika egzistuoja visose šalyse. Jos apimtis priklauso nuo tų šalių ekonominių santykių pobūdžio, politinės ir ekonominės būklės, gyventojų užimtumo, pragyvenimo lygio, apskaitos organizavimo, kultūros bei daugelio kitų priežasčių.

Lietuvoje šešėlinė ekonomika egzistavo jau prie planinės ekonomikos, tačiau pereinamuoju į laisvos rinkos ekonomiką laikotarpiu ji ypač suklestėjo, kadangi tuo metu pagrindinis dėmesys buvo skiriamas Lietuvos valstybingumo atkūrimui, jos saugumui. Tuo pat metu diegti rinkos ekonomikos elementus buvo sunku ir dėl to, kad trūko profesionalių rinkos ekonomikos specialistų, įstatymų kūrėjų, politikų. Visa tai trukdė apgalvotai ir profesionaliai

parengti ūkį ir visuomenę, sistemiškai apibrėžti pereinamojo į rinkos ekonomiką laikotarpio strategiją. Susidarė palankios sąlygos neapskaitomai ekonomikai susiformuoti ir plėtotis.

Pagrindiniai šešėlinės ekonomikos vystimosi veiksniai buvo šie:

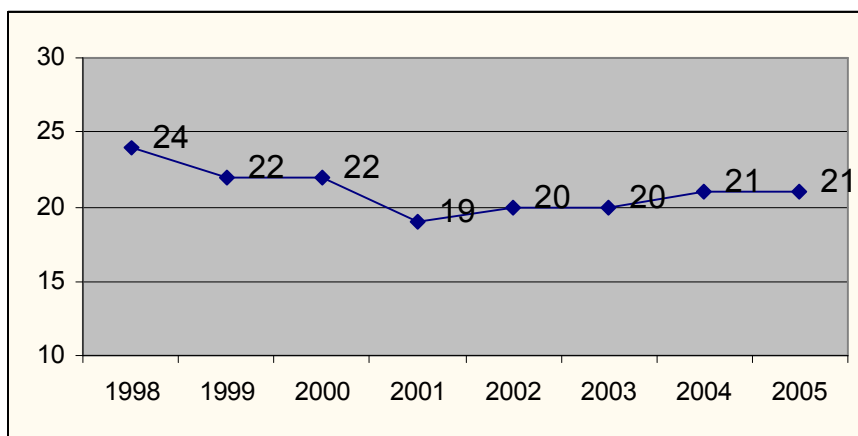
- valstybinio turto privatizavimo metodų klaidos;
- netobuli ūkinės - finansinės veiklos įstatymai;
- mokesčių ir jų administravimo sistemos spragos.

Šešėlinės ekonomikos plėtrą ypatingai paskatino „ekonominė blokada“. Dėl kainų skirtumo kaimyninėse šalyse ir palankių maito sąlygų, suklestėjo „laukinė“ prekyba, dažniausiai neregistruojama, neapskaitoma. Atsiradus galimybei pakliūti į Vakarų rinka bei esant nesubalansuotai maito politikai vis didesnė dalis gyventojų rikosi prekybos verslą, duodantį prekiautojams didelį pelną. Vidaus rinkos prisotinimas, pasikeitusi kaimyninių valstybių maito politika, pakeitė situaciją. Prekybos verslas tapo civilizuotesnis. Vyriausybei priėmus nutarimą dėl būtinumo naudoti kasos aparatus situacija dar labiau pasikeitė. Tačiau ir dabar prekyba yra svarbiausias neapskaitomos ekonomikos šaltinis.

Palankios sąlygos neapskaitomai ekonomikai susiklostė ir paslaugų sferoje. Ypač sunku organizuoti namų ūkio paslaugų (drabužių siuvimas, buitinės technikos taisymas, statybos, remonto ir kiti darbai) apskaitą. Šių paslaugų specifika įgalina dirbti „šešėlyje“, todėl ir ateityje jos gali būti vienas iš svarbiausių neapskaitomos ekonomikos šaltinių.

Pereinamuoju į rinkos ekonomiką laikotarpiu, keičiantis Lietuvos geopolitinei situacijai susidarė palankios sąlygos ir įstatymų uždraustoms – nelegalioms veikloms plisti. Tai kontrabanda, narkotinių medžiagų, alkoholinių gėrimų gamyba ir pardavimas, prostitucija, intelektualinės nuosavybės grobstymas, organizuotas turto prievartavimas bei kitos nelegalios veiklos [5. P.6].

Pagal Lietuvos laisvos rinkos institutą, šešėlinės ekonomikos mastai kasmet panašūs – penktadalis ekonomikos (2 pav.).

2 pav. Šešėlinės ekonomikos dalis BVP (procentais) [31. P.12]

Nemažėjančius šešėlinės ekonomikos rodiklius lemia *mokesčių našta*, mokesčių politikos nenuoseklumas ir nenuspėjamumas. „Dėl nepakeliamų mokesčių šešėlinės ekonomikos dalis Lietuvos ekonomikoje auga, o sąžiningi verslininkai ir gyventojai priversti mokėti mokesčius ne tik už save, bet ir už šešėlinio verslo atstovus“, tokią išvadą pateikia Lietuvos pramonininkų konfederacijos atliktas tyrimas "Mokesčių našta Lietuvoje 1995-2002 metais". "Jeigu darytume prielaidą, kad mokesčių našta 1995-2002 m. nekito, tai galėtume teigti, kad įplaukos į biudžetą turėtų būti tolygios BVP augimui ir mokesčių dalis, tenkanti BVP, turėtų nekisti. Tačiau mokesčių dalis, tenkanti BVP, tendencingai mažėja, tuo tarpu mokestinė našta auga, o tai reiškia šešėlinės ekonomikos plėtrą", - teigia tyrimo autoriai. Anot jų, biudžeto pajamos iš pridėtinės vertės mokesčio (t. p. iš akcizo bei muitų mokesčio), kurio tarifas išliko stabilus, nuolat didėjo (2001 m. surinkta 2.7 proc. daugiau nei 2000 m.; 2002 m. 8.5 proc. daugiau nei 2001 m.[25]), o tai reiškia, kad vartojimas šalyje nuolat auga. O kadangi biudžeto pajamos iš fizinių asmenų pajamų mokesčio tais pačiais metais mažėjo (2000 m. surinkta 2.8 proc. mažiau nei 1999 m.; 2001 m. surinkta 0.3 daugiau nei 2000 m.[25]), esant stabiliam tarifui, tai reiškia, kad dalis šalies ekonomikos dėl per sunkios mokesčių naštos perėjo į šešėlinę ekonomiką [39].

Mokesčių vengimas dažniausiai pastebimas šiose srityse:

- pelno mokesčio nemokėjimas;
- prekių importas ir prekyba sumažintomis kainomis, įskaitant pajamų slėpimą;
- gyventojų pajamų mokesčio vengimas;
- PVM vengimas;
- užsienio įmonių veikla neįregistravus nuolatinių buveinių;
- vengimas įsigyti verslo liudijimą arba sumokėti papildomą verslo liudijimo mokestį, taip pat vengimas įsiregistruoti PVM mokėtoju.
- neapskaitoma ir nedeklaruojama dalis gautų pajamų siekiant išvengti mokesčių [5.p.89].

Ekspertų nuomone, mokesčių nemokėjimas ir vengimas labiausiai paplitęs tose srityse, iš kurių surenkama daugiausia mokestinių pajamų. Lietuvoje tai yra gyventojų pajamų mokestis ir PVM. Nedaug atsirastų tų, kurie sakytų, kad pajamų mokestį ar socialinio draudimo įmokas reiktų panaikinti, tačiau tarifo klausimas yra esminis darbuotojui ir darbdaviui apsisprendžiant dėl to, vokelį ar banko kortelę naudoti atlyginimui mokėti/gauti. Lietuvoje darbuotojo nepasiekia beveik trečdalis viso atlyginimo, kurį darbdavys moka darbuotojui. Nors gyventojų pajamų mokesčio tarifas Lietuvoje yra mažesnis nei daugelyje kitų ES valstybių (pvz. Danija – 59 proc.; Prancūzija - 48 proc.; Vokietija – 42 proc.; D.Britanija – 40 proc.[25]), tačiau turint omenyje tai, kad ir atlyginimai pas mus vieni žemiausių, tas trečdalis kurio negauname priverčia mąstyti. Taigi mokesčiai, siunčia akivaizdų signalą darbdaviui, norinčiam mažinti sąnaudas, ir

darbuotojui, norinčiam gauti daugiau pajamų: išvenk „baltosios“ buhalterijos, mokėk/priimk atlyginimą vokelyje.

Tačiau mokestinės priežastys – ne vienintelės. Reguliavimas ir biurokratija užima taip pat svarų vaidmenį, kad gyvuotų *vokelių kultūra*. Tarkime ūkininkui skubiai reikia pasamdyti daugiau žmonių arba staiga reikia dirbti viršvalandžius. Abiem atvejais susiduriama su faktu, kad net ir norint tinkamai įforminti teisinius santykius tai padaryti yra labai sudėtinga, arba apskritai asmuo neturi teisės atlikti vienokių ar kitokių veiksmų. Tokiu atveju darbo santykiai nėra forminami, o atitinkamai – ir atlyginimas. Su tomis pačiomis problemomis susiduriama ir tuo atveju, jei asmuo nori savo asmeninėms reikmėms įdarbinti namų tvarkytoją, auklę, sargą ar kitą darbuotoją. Tapimas darbdaviu – biurokatiškai sudėtinga procedūra, tad net ir mažiems mokesčiams esant nebūtų daug norinčių tai patirti, jei tik to įmanoma išvengti [20].

Nors Lietuvoje tai dar nėra labai aktualu, *nelegalūs darbuotojai* – migrantai - yra dar viena vokelinės ekonomikos sritis. Jei ekonominės priežastys verčia samdyti užsieniečius, o pastarieji teisiškai prie darbo neprileidžiami, tai darbdaviui vėlgi vienintelė ekonomiška priežastis – atlyginimas vokelyje (nemaža dalis lietuvių gali tai patvirtinti iš savo patirties Europoje ir JAV).

Visuomenėje paplitusiam teiginiui - „Lietuva - didelių mokesčių šalis“ - nepritaria prof. Povilas Gylys. Statistikos biuras „Eurostat“ pranešė, kad bendra mokesčių našta, įskaitant visus mokesčius ir soc. draudimą, 2004 metais Lietuvoje sudarė 28.4 proc. nuo BVP [25]. Žinoma, yra šalių, kur mokesčiai yra dar mažesni, pavyzdžiui: Gruzijoje - 15 proc., Armėnijoje 15 proc. ,kai kuriose Lotynų Amerikos šalyse - 18-20 proc. Anot profesoriaus – „sutinkant su laisvosios rinkos ideologų nuomone, tokiose šalyse turėtų suklestėti verslas, - tarkime, Meksikoje, kur iš tikrųjų mokesčių našta apie 20 procentų nuo BVP. Tačiau Meksikoje šešėlinė ekonomika sudaro apie 60 procentų visos ekonomikos. Gruzijoje - šešėlinė ekonomika 68 procentai BVP. Pagal legendą „dideli mokesčiai – šešėlinė ekonomika“, išeitų, kad dauguma švedų, suomių, danų turėtų būti „šešėlyje“. Be to, šios šalys ekonominiu požiūriu turėtų žlugti, kadangi ten labai dideli mokesčiai. Švedijoje mokesčių dalis, skaičiuojant pagal BVP 2004 m. buvo 50.5 proc., Danijoje – 48.8 proc. [25]. Tačiau visos Šiaurės šalys įeina į pasaulyje pirmaujančių šalių dešimtuką. Pavyzdžiui, Suomija, kurioje mokesčių našta siekia 44.3 proc. nuo BVP [25] pirmauja pasaulyje pagal ekonomikos konkurencingumą. Ten nėra ir išplitusios „šešėlinės“ ekonomikos. Kodėl konkurencinėje kovoje, nepaisant didelių mokesčių, atsilaiko šiauriečiai? Todėl, kad suomia, švedai, norvegai, danai formuoja aukšto lygio žmogišką kapitalą, turtą. Aukšto lygio žmogiškas kapitalas gamina didelės pridėtinės vertės turtą – pasaulyje paklausias prekes., Prof. Povilas Gylys pripažįsta, kad mokesčiai yra vienas iš veiksnių skatinančių šešėlinės ekonomikos formavimąsi, tačiau pagrindinė priežastis, jo nuomone, yra didelis skurdas. Tada vienintelis

būdas išgyventi ir yra – „eiti į šešėlį“. Kita svari priežastis - egzistuojančios ekonominės tvarkos neracionalumas [15].

Banko „Nord/LB Lietuva“ valdybos pirmininko patarėjas Rimantas Rudzkis teigia, kad nemažėjančius šešėlinės ekonomikos rodiklius šalyje taip pat lemia – mažos baudos pažeidėjams. Bausmės šiuo metu yra labai švelnios. „Pažeidimus identifikuoti nėra sudėtinga, tačiau įrodyti, pagrįsti, surinkti medžiagą bei ją parengti teismui yra darbu imlus procesas. Deja, mūsų resursai pernelyg riboti, kad sugebėtume padėti pakeisti greitai ir visur. Juo labiau kad net ir bylai patekus į teismą nusikalėt asmenys retai sulaukia realių bausmių. Tarkim, milijoninius nuostolius valstybei padarantys PVM grobstytojai atsiperka kelių tūkstančių litų bandomis. Tai tikrai neadekvatu. Mes mėginame išsiaiškinti, kodėl teismai perkvalifikuoja ir švelnina kaltinimus”, - pripažino Valstybinės mokesčių inspekcijos viršininkė V.Latvienė [14].

„Nesunku pastebėti, jog šešėlinės ekonomikos mastas, nors ir priklauso nuo mokesčių dydžio bei įvairių biurokratinių apribojimų, skirtingose šalyse vis dėlto yra skirtingas, nors jose mokesčiai panašūs. Priežastis - nevienodas valstybės institucijų efektyvumas, kurį pakankamai gerai atspindi korupcijos lygis šalyje. *Korupcija* padeda klestėti šešėlinei ekonomikai. Jei Rusija dar sumažintų mokesčius, kažin ar jos šešėlinė ekonomika sumažėtų, kai 97 iš 100 siūlo kyšį (Rusijoje atliktų tyrimų duomenys) – teigia Eduardas Vilkas [45].

Apie korupcijos paplitimą Lietuvoje byloja ne tik visuomenės nuomonė bei publikacijos spaudoje, bet ir tarptautinių organizacijų tyrimų rezultatai. Tarptautinės visuomeninės antikorupcinės organizacijos „Transparency International“ duomenimis, Lietuvos Respublika pagal korupcijos indeksą 2004 m. buvo 44 – 46 vietoje (2003 m. – 41 vietoje) tarp 146 valstybių. Lietuvos Korupcijos indeksas yra 4.6 balo, t.y. pats mažiausias per paskutinius ketverius metus (tyrimai atliekami nuo 2000 m.). Mažesnis nei 5 balai korupcijos suvokimo indeksas rodo, kad valstybė turi rimtų korupcijos problemų [35]. Taigi, kyla klausimas: kokios priežastys gali sąlygoti tokio lygio korupciją Lietuvoje?.

Viena iš pagrindinių istorinių ir kultūrinių šiandieninės korupcijos ir jos masto Lietuvoje prielaidų yra ydingas sovietmečio požiūris į asmeninę nuosavybę. Socialistinės sistemos laikais buvo bandoma kryptingai naikinti žmogaus poreikį į asmeninę nuosavybę. Tuo pat metu buvo aukštinama visuomeninė nuosavybė, o žmonės buvo pratinami naudotis vien tuo, kas priklauso visuomenei. Visas represinis ir propagandinis valstybės aparatas buvo nukreiptas šiems tikslams įgyvendinti.

Tačiau šis eksperimentas akivaizdžiai nepasisekė. Socializmo praktika įrodė, kad neįmanoma panaikinti žmogaus poreikio asmeninei nuosavybei. Socializmo praktika iškreipė žmogaus santykį su asmenine nuosavybe ir visuomenine nuosavybe. Gyvendami nepritekliaje ir negalėdami vogti vieni iš kitų dėl etinių ir moralinių bei teisinių priežasčių, žmonės pasirinko

lengvesnį kelią ir, jų manymu, mažesnę blogį – vogti arba naudotis visuomenine (valdiška) nuosavybe. Autoritarinė ir nomenklatūrinė valdymo ir privilegijų sistema socializmo laikais sudarė puikias sąlygas be aiškių ribų naudotis visuomenine nuosavybe, valdžios galiomis. Socializmo sistema nuo pat pradžių skiepijo mintį, kad visuomeninė nuosavybė yra tai, kas priklauso visiems ir kiekvienam. Pasinaudodamas šia ideologine nuostata, kiekvienas galėjo daugiau ar mažiau voliuntaristiškai apibrėžti savo nuosavybės dalį visuomeninėje nuosavybėje. Ši ideologija tiesiogiai paveikė žmonių moralę ir pastūmė juos pasinaudoti arba pasisavinti dalį visuomeninės nuosavybės. Taip pat pažymėtina, kad didelės rezistencijos sąlygomis kovojantys su represiniu socialistinės valstybės aparatu vagystes arba pasinaudojimą šiuo valstybės aparatu taip pat laikė moraliu veiksnu, arba bent jau stipriai nesikertančiu su moralės normomis.

Tokiu būdu sovietmečiu susiformavo dvi korupcinės tendencijos: nomenklatūrinė, kada valstybės tarnautojai save laikė visuomeninės nuosavybės tvarkytojais ir realiais savininkais, todėl visuomeniniu turtu naudojosį pagal privilegijas arba patys išplėsdami jų ribas. Antroji tendencija – vagystės iš valstybės arba valstybės valdomo visuomenės turto siekiant pagerinti savo gerovę ir pasipriešinti neteisingam represiniam valdžios aparatui.

Tačiau tai tik kultūrinės ir istorinės priežastys, sąlygojančios mūsų visuomenės individų vertybes ir jų interesų raišką. Be kultūrinių korupcijos priežasčių tradiciškai nurodomas ir žemas ekonominis išsivystymas. Pastebima, kad dėl žemo ekonominio išsivystymo korupcijos paplitimą taip pat sąlygoja mažos valdininkų algos, jų žema kvalifikacija ir bendras išprusimas. Taip pat dažniausiai kaltinama neveikli ir neefektyvi teismų sistema, neveiksmingi įstatymai, aukštas nusikalstamumo lygis ir, be abejo, skurdžios lėšos skiriamos kovai su korupcija. Be abejonės, visos šios priežastys yra svarbūs veiksniai įtakojantys korupcijos paplitimą. Tačiau ieškodami efektyvių priemonių sumažinti korupciją negalime apsiriboti vien tik šiomis priežastimis, nes galime pakliūti į uždara ratą, pavyzdžiui, žemas ekonomikos lygis veda į didesnę korupciją, o didesnė korupcija sąlygoja žemą ekonomikos lygį [21].

2001m. birželio 20d. Vilniuje vykusioje konferencijoje „Nuo valdymo reformos link efektyvios kovos su korupcija“ buvo akcentuojami šie korupcines sąlygas sukuriantys faktoriai:

- Didėjantis perskirstymas padidina piniginius srautus, tekančius per valstybinių institucijų biudžetus, ir sudaro sąlygas piktnaudžiauti “viešomis gėrybėmis” asmeniniais tikslais. Viešieji pirkimai, valstybinės investicijos ir programos tampa gardžiu kąšniu tiems, kurie sugeba susitarti dėl asmeninės naudos;
- Neskaidri, sudėtinga ir nuolat besikeičianti ekonomikos reguliavimo sistema sudaro sąlygas piktnaudžiauti kainų reguliavimu, lengvatų, paramos ir išimčių dalinimu, specialiųjų statusų suteikimu, leidimų ir licencijų išdavimu, verslo priežiūra ir kontrole;

- Reguliavimo iškreipta rinka tampa argumentu asmeninių interesų vedamiems politikams arba valdininkams plėsti ydingą reguliavimą pasiremiant naujais abstrakčiais tikslais arba prisidengiant politiniu populizmu;
- Politinės atsakomybės stoka sudaro sąlygas biurokratinio aparato augimui, kuris sąlygoja aukščiau išvardintų problemų dauginimą [21].

Nemažą dalį šešėlinės ekonomikos sudaro nelegalus darbas, kurį Lietuvoje skatina visaip ribojama darbo rinka. Taigi šešėlinė ekonomika yra didelė, žalinga šaliai, bet labai naudinga atskiriems asmenims; su ja kovoti galima tik visapusiška šalies pažanga.

Šešėlinei ekonomikai augti padeda ir pernelyg *sudėtingos legalaus verslo sąlygos*: komplikotas licencijavimas, rinką reguliuojančios įvairios, dažnai dviprasmiškos taisyklės, griežtas darbo santykių reguliavimas, įvairios kliūtys statyboms ir žemei įsigyti, daug kainuojantis kokybės, saugumo ir kitų reikalavimų įgyvendinimas. Nors buvo tikimas, kad narystė ES sumažins šešėlinės ekonomikos dalį, galima laukti ir priešingo efekto. Taikantis prie ES taisyklių ir akcizų, prekės brangsta, didėja Lietuvos ir jos kaimynių už ES sienos kainų skirtumas – tai skatina kontrabandą [31.P.12].

Tiesa, kad ir kokia palanki būtų sukurta verslo aplinka ir įstatymų bazė, kažkiek šešėlinės ekonomikos visuomet turėsime. Taip yra dėl *kultūrinių ir istorinių veiksnių*, kurie kartais turi ne mažiau įtakos žmonių pasirinkimams nei jų ekonominė padėtis, mokesčiai ar reguliavimai. Viena vertus, turime senas žemės ūkio tradicijas kaime, kur neformalus darbo santykiai yra natūrali gyvenimo dalis. (Dažnai teigiama, kad tokie santykiai žemės ūkyje yra už rinkos ekonomikos, todėl apskritai neturi būti traktuojami kaip neapskaitomos ekonomikos dalis). Kita vertus, nėra paprasta ištrinti socialistinės valstybės ir ekonomikos paveldą, kuris visų pirma pasireiškia nepasitikėjimu valstybe, kuri „daug atima ir mažai duoda“ [17].

1.3. Šešėlinės ekonomikos tyrimo metodika

Pasaulyje šešėlinės ekonomikos klausimais domimasi jau seniai. Pirmieji teoriniai ir tiriamieji darbai atlikti septintajame dešimtmetyje (Guttman, 1977 m.; Feige, 1979 m.) Tuomet buvo manoma, kad šešėlinė ekonomika klesti dėl per didelių mokesčių bei netobulos valstybės socialinio aprūpinimo sistemos [13]. Vėliau, kai tarptautinės organizacijos ėmė kurti vieningą tarptautinę Nacionalinių sąskaitų sistemą (1993 m.), pradėta rūpintis valstybių makroekonominių rodiklių lyginimu, Nacionalinių sąskaitų tobulinimu ir BVP skaičiavimo metodikos tikslinimu, atsirado būtinybė iširti atskirų valstybių metodus ir požiūrį į neapskaitomos ekonomikos vertinimą. Tarptautinės organizacijos pradėjo organizuoti pasitarimus ir konferencijas neapskaitytos ekonomikos klausimais, kuriose buvo aptariama įvairių šalių patirtis ir metodika.

Didelę patirtį sukaupė Austrija, Italija, Prancūzija ir Olandija. Šios šalys sukūrė metodologinius pagrindus ir principinį požiūrį į neapskaitomos ekonomikos vertinimą [23].

Įvertinti, kiekybiškai išmatuoti šešėlinės ekonomikos išplitimą - sudėtingas uždavinys. Problemos esmė tame, kad reikia stebėti ir vertinti tai, ko verslininkai ne tik nenori viešai rodyti, bet dar ir slepia. Todėl kiekvienas šešėlinės ekonomikos lygio vertinimo metodas jo efektyvumo požiūriu sukelia diskusijas. Rimtos diskusijos dėl šešėlinės ekonomikos įvertinimo prasidėjo nuo pirmųjų jos dydžio vertinimų (Guttman, 1977; Feige, 1979; Tanzi, 1980, Frey and Pommerehne, 1984 [13]). Nuo to laiko buvo pasiūlyta daug įvairių šešėlinės ekonomikos vertinimo metodų variantų. Didelį vertinimo metodų kiekį ir diskusijas dėl jų efektyvumo lemia tai, kad kiekvienas metodas tinka tik tam tikrai išskirtinei neapskaitomos ekonomikos sferai. Tai taip pat susiję ir su 1.1. dalyje nagrinėta problema – šešėlinės ekonomikos supratimu.

Gausus neapskaitomos ekonomikos vertinimo metodų kiekis paskatino OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) parengti „Neapskaitomos ekonomikos vertinimo vadovą“ (Measuring the Non-Observed Economy: A Handbook). Vadovo tikslas – pateikti neapskaitomos ekonomikos apimties vertinimo principines nuostatas ir metodus bei parodyti šalių patirti taikant juos. Vadove pabrėžiama, kad oficialiai neapskaitytos ekonomikos apimties nustatymas nėra savitiksliis, pagrindinis siekis yra užtikrinti makroekonominių rodiklių (pirmiausia BVP) išsamumą [7.P.87]. Jame aiškinami įvairūs šešėlinės ekonomikos dalies BVP apskaičiavimo būdai. Vadove yra plėtojama penkių dalių neapskaitomos ekonomikos įvertinimo strategija, kurios pagrindinis tikslas yra taip parengti neapskaitomos ekonomikos vertinimo programą, kad tyrimai apimtų didelį mastą ekonomikos veiklų ir būtų tikslūs:

- numatyti neapskaitomos ekonomikos pasireiškimo sritis, kurių įvertinimo rezultatai gali būti tiesiogiai naudojami BVP apimtims vertinti;
- parinkti informacijos šaltinius, medžiagos rinkimo metodus bei tinkamiausius tyrimo metodus, padėsiančius kuo tiksliau įvertinti neapskaitomos ekonomikos mastą.
- numatyti prevencijos priemones kurios bus taikomos tiek artimiausiu metu, tiek ir ateityje;
- identifikuoti potencialius patobulinimus medžiagos rinkimo procese, kas ateityje leistų analizuoti neištirtas veiklas;
- vertinant neapskaitomą ekonomiką laikytis tarptautinių standartų, bei nuolat tobulinti neapskaitomos ekonomikos vertinimo programą atsižvelgiant į kitų šalių patirtį.

Neapskaitoma ekonomika vertinama remiantis įvairiais informacijos šaltiniais: oficialiaja ir žinybine statistika, specialiųjų statistinių tyrimų duomenimis, naudojant įvairius metodus: analitinius, ekspertinius, matematinės statistikos ir kt.

Neapskaitomą ekonomiką galima įvertinti įvairiais požiūriais: ekonominiu, socialiniu, statistiniu, politiniu. Kiekvienu atveju taikomi skirtingi vertinimo kriterijai ir tyrimo metodai. Vertinant ekonominiu požiūriu, svarbiausia nustatyti pagamintos, bet neapskaitytos produkcijos vertę, nesumokėtų mokesčių dydį ir t.t. Vertinant socialiniu požiūriu analizuojamas neapskaitytas darbo jėgos užimtumas, gautų pajamų dydis; politiniu – neapskaitomos ekonomikos priežastys, šaltiniai, ūkio sistemos netobulumas ir kt. Neapskaitomą ekonomiką vertinant statistiniu požiūriu, siekiama nustatyti neapskaitymo priežastis ir patikslinti BVP skaičiavimus. Didele patirtį neapskaitomos ekonomikos klausimais sukaupusios Europos šalys teigia, kad statistinis požiūris yra teisingiausias tyrinėtojams – statistikams, kadangi neapskaitomos ekonomikos vertinimas turėtų būti skirtas Nacionalinių sąskaitų tobulinimui ir svarbiausio makroekonominio rodiklio – BVP tikslinimui [6].

Per paskutinius dvidešimt metų paskelbta daug darbų apie šešėlinės ekonomikos įvertinimo metodus. Juos galima suskirstyti į tris pagrindines grupes:

- *tiesioginiai metodai*. Jie pagrįsti tiesioginiu kontaktu su asmeniu ar įmone, renkant apie juos tiesioginę informaciją mokesčių audito arba specialių klausimynų metodais. Šie tyrimai apima mikroekonominio lygio tyrimus [4. P.106];
- *netiesioginiai metodai*. Jie nustato šešėlinės ekonomikos dydį išmatavus jos paliekamus pėdsakus ekonomikoje. Tam pasitelkiama oficialioji statistika. Šie tyrimai apima makroekonominio lygio tyrimus. Tai: balansų metodas; neoficialaus užimtumo apimtį vertinimas skirtumų metodu; V. Feigo pasiūlytas transakcijų metodas; grynųjų pinigų paklausos analizės metodas pagal K. Tanzi; Kaufmann'o ir Kaliberda fizinių sąnaudų metodas, kur nustatant šešėlinės ekonomikos dydį naudojami elektros energijos sunaudojimo duomenys ir daug kitų metodų [26];
- *kintamųjų rodiklių ir priežasčių sąveikos modeliavimo metodai* (MIMC – Multiple Indicators and Multiple Causes model). Šie metodai, kuriuos pirmieji pasiūlė Frey ir Weck-Hannemann (1984m.), yra pagrįsti nežinomų kintamųjų (mokesčių našta, nedarbo lygis, teisėtvarkos efektyvumo rodiklis ir pan.), kuriuos lemia keletas šešėlinės ekonomikos priežasčių ir rodiklių, statistiniu teoriniu tyrimu [26]. Kintamųjų rodiklių ir priežasčių sąveikos modelį detalčiai išnagrinėjo E.Laukaitis. Jis parodė šio modelio faktinio panaudojimo pavyzdžius, išnagrinėjo modelio privalumus ir trūkumus [4. P.106-110].

Aukščiau paminėtais metodais surinkti duomenys analizuojami mikro ir makro lygiais. Prie pirmųjų priskiriami šešėlinės darbo jėgos pasiūlos ir paklausos tyrimai, smulkių įmonių buhalterinių sąskaitų analizė, laiko kiek sugaišta namų ūkyje tyrimai, gyventojų pajamų deklaracijų duomenų sugretinimas su bankų ir mokesčių inspekcijų duomenimis. Prie

makrolygio - Nacionalinių sąskaitų „jautrumo“ metodas (siekiama įvertinti, koku laipsniu yra sumažintas oficialusis BVP ir kiek jį reikia koreguoti), bei „skirtumų“ metodas (lyginami skirtingais būdais gauti duomenys ir nustatomas skirtumo lygis. Pvz.: skirtumas tarp oficialiosios pajamų statistikos ir duomenų apie pajamas, gautas namų ūkio tyrimų pagrindu) [5. p.9].

1.3.1. Šešėlinės ekonomikos vertinimo metodai, taikomi Lietuvoje

Nuo 1990 metų Europos šalių patirtimi ėmė domėtis ir pereinamojo laikotarpio šalys. Prasidėjo bendradarbiavimas, buvo suteikta metodinė parama neapskaitomai ekonomikai tirti. Baltijos šalys dalyvauja neapskaitomos ekonomikos projekte nuo 1995 metų. Po pasitarimų Romoje, konferencijų Prahoje, Ženevoje, kuriose dalyvavo ir Lietuva, susipažinus su Vakarų ir Vidurio Europos požiūriu į neapskaitomos ekonomikos dalį ir jos vertinimą tobulinant Nacionalines sąskaitas, išryškėjo metodai, kurie turėtų būti taikomi pereinamojo laikotarpio šalyse:

- „*Itališkuoju metodu*“ užimtumas vertinamas pagal visas veiklas, lyginant oficialius rezultatus su alternatyviais užimtumo duomenimis, gautais iš darbo jėgos tyrimų, gyventojų surašymo ir kt. Šis metodas gali būti rezultatyvus tokiomis sąlygomis:
 1. Turi būti atlikti tikslūs ir visapusiški darbo jėgos tyrimai.
 2. Reikia tiksliai nustatyti užimtųjų skaičių pagal visas veiklas.
 3. Būtina tiksliai apskaičiuoti, kiek pagaminta produkcijos, pridėtinę vertę ir sugretinti tuos duomenis su įmonių teikiama informacija.
- „*Vengriškasis metodas*“. Šis metodas paremtas fizinių asmenų nedeklaruojamų papildomų pajamų tyrinėjimais. Vienas iš metodo tikslų – koreguoti oficialius duomenis apie gyventojų pajamas, antrasis – įvertinti fizinių asmenų ir privačių firmų pridėtinę vertę, vadovaujantis oficialiais duomenimis ir įmonių registru. Tiriant šiuo metodu yra atliekamos fizinių asmenų apklausos. Šis metodas gali būti taikomas, kai:
 1. Įmonių registras yra tikslus ir operatyviai aktualizuojamas.
 2. Oficialioje statistikoje užfiksuoti duomenys yra pakankamai tiksliai užfiksuoti.
 3. Skirtumo tarp užmokesčio valstybiniame ir privačiame sektoriuose įvertinimas paremtas tiksliais duomenimis.
 4. Nustatytas papildomų pajamų poreikis arba pajamų vartojimo augimas dėl papildomos pridėtinės vertės.

- *Namų ūkio produkcijos vertinimo metodas* remiasi namų ūkio biudžeto tyrimais ir parodo, kiek šiame sektoriuje pagaminta ir kiek sunaudota produkcijos. Tai gali būti pagalbinis būdas pagamintos produkcijos apimtims patikslinti. Metodo sėkmę lemia tyrimų metodika ir respondentų atsakymų tikslumas.
- *Namų ūkio produkcijos paklausos vertinimo metodas* taip pat numato namų ūkių biudžetų tyrimus, tačiau daugiau dėmesio skiriama paklausos, o ne pasiūlos įvertinimui. Namų ūkio produktų paklausa yra gana didelė, nes jų kainos dažniausiai būna mažesnės negu parduotuvėse. Šalies namų ūkio gamybos produkcijos pasiūlos ir paklausos balansą nustatyti sunku, nes didelė dalis parduodamos produkcijos yra importuojama. Įvairiose šalyse atlikti tyrimai parodė, kad nuo 40 iki 70 procentų prekių yra parduodama per neformalųjį sektorių. Tai sudaro 5 – 10 procentų šalių BVP.
- *Balansų metodas*. Čia BVP vertinamas trimis būdais: gamybos, pajamų ir išlaidų. Apskaičiavus kiekvienu iš būdų, teoriškai BVP turėtų būti vienodo dydžio. Praktiškai to nėra dėl įvairių priežasčių: netikslių pirminių duomenų, respondentų neatsakymo į klausimyno klausimus, neteisingo duomenų pateikimo ir kt. Statistikai turi metodų kaip balansuoti pasiūlą ir paklausą, yra taikomi įvairūs koeficientai, dažniausiai darbo jėgos. Tačiau nesutapimų atsiranda ne tik dėl „statistinio šešėlio“, bet ir dėl neapskaitomos ekonomikos, kadangi ilgą laiką, skaičiuojant BVP, į ją nebuvo atsižvelgiama. BVP vertinimas gamybos metodu mūsų šalyje laikomas pagrindiniu nustatant BVP apimtį [6. P.10-11].

Išnagrinėjus tarptautinę neapskaitomos ekonomikos tyrimo patirtį, buvo padaryta išvada, kad Lietuvoje tyrimai turėtų būti atliekami taikant skirtingus metodus ir įvairius šaltinius. Lietuvoje atliekant neapskaitomos ekonomikos tyrimus, buvo pasinaudota EUROSTAT'o metodologine nuostata, kuri teigia, kad neapskaitoma ekonomika vertinama statistikoje naudojamais metodais, ir skirstoma į oficialiai apskaitomą ir neapskaitomą ekonomiką [6. P.12].

1.3.2. Pirmieji šešėlinės ekonomikos tyrimai Lietuvoje

Lietuvos statistikos tarnybos po Nepriklausomybės atkūrimo patyrė didelę pertvarką. Pasikeitė duomenų rinkimo metodika, statistiniai rodikliai ir jų vertinimas, požiūris į statistiką bei matematinių metodų taikymą. Tapo būtina laikytis Europos standartų, kadangi reikėjo harmonizuoti metodiką, statistinius rodiklius, kad juos būtų galima lyginti su atitinkamais kitų šalių rodikliais.

Lietuvos statistikos departamentas pirmą kartą neapskaitomą ekonomiką Lietuvoje įvertino 1995 metais. Metodinę ir finansinę pagalbą tyrimui suteikė EUROSTAT'as (pagal projektą LT – 51.6 PHARE programą), Pasaulio bankas ir Jungtinių Tautų Organizacija (JTO) [6. P.12]. BVP neapskaitomai ekonomikai įvertinti buvo panaudota dviejų tyrimų rezultatai: neapskaitomų pajamų įmonėse įvertinimo rezultatai ir neoficialios darbo rinkos tyrimo rezultatai. Nelegalios veiklos, nors ir buvo tiriamos, tačiau į BVP įtrauktos nebuvo, kadangi sunku apskaičiuoti, kiek ji veikia Lietuvos ekonomiką, o kiek jos nuteka į užsienį. BVP buvo vertinamas visais metodais – gamybos , pajamų ir išlaidų (1 lentelė).

1 lentelė. Neapskaitomos ekonomikos įvertinimas Lietuvoje 1995 m. [6. P.55].

BVP vertinimo metodai	BVP procentais				
	Iš viso	Atsiskaičiusių SD įmonių	Neapskaitoma ekonomika	Dėl statistinių priežasčių	Dėl ekonominių priežasčių
Gamybos	100	76,6	23,4	7,4	16
Pajamų	100	67,7	32,3	18,2	14,1
Išlaidų	100	80,1	19,9	2,3	17,6
Vidurkis		74,8	25,2	9,3	15,9

Buvo padaryta išvada, kad BVP įvertintas gamybos metodu turi būti pagrindinis, kadangi jį patikslinti panaudota daugiausiai papildomos tyrimų informacijos, o neapskaitomos ekonomikos vidurkis įvertintas trimis metodais, yra artimiausias gamybiniam metodui. Taigi neapskaitoma ekonomika 1995 m. sudarė 23.4 proc. šalies BVP [6.P55].

Šis, pirmasis neapskaitomos ekonomikos tyrimas, parodė, kad visų pirma reikia gerinti statistinių tyrimų sąlygas (neapskaitomos ekonomikos dalis dėl statistinių priežasčių sudarė 7.4 proc. šalies BVP), antra – koreguoti gamybos metodą (gamybos metodas Lietuvoje laikomas pagrindiniu nustatant BVP apimtį).

Taigi, per laikotarpį nuo pirmojo tyrimo iki dabartinio (2004 m. atliktas antrasis neapskaitomos ekonomikos Lietuvoje vertinimas) gerokai pakito statistinių tyrimų sąlygos. Pirmiausia, patobulinus Statistinių registrą, buvo įdiegti imčių metodai, leidžiantys perskaičiuoti imties rezultatus visumai. Antra, sustiprinti ir sugriežtinti administracinių duomenų, naudojamų nacionalinių sąskaitų rodikliams įvertinti (nefinansinių įmonių metiniai balansai, individualių įmonių deklaracijos, informacija apie verslo liudijimus turinčius subjektus) kokybės reikalavimai, sudarė prielaidas išsamiau įvertinti šių ūkio subjektų sukuriamą produkciją ir pridėtinę vertę. Visa tai leido sumažinti statistines priežastis neapskaitytai ekonomikai atsirasti [7. P.85].

1996 m. šešėlinės ekonomikos dydį įvertino prof. E. Maldeikis. Šešėlinės ekonomikos dydžiui įvertinti jis naudojo monetarinius metodus. Pagrindiniais informacijos šaltiniais buvo Lietuvos statistikos departamentas, Lietuvos Bankas, Finansų ministerija, Rusijos, Latvijos ir Estijos monetarinė statistika. BVP neapskaitomai ekonomikai įvertinti buvo tiriamą pinigų pasiūla ir paklausa. Iki šio tyrimo buvo manoma, kad monetariniai metodai pereinamojo laikotarpio šalims nėra tinkami. Tyrimo metu buvo įrodyta, kad pakoregavus metodus jie gali būti taikomi ir pereinamojo laikotarpio šalių šešėlinei ekonomikai įvertinti. Tyrimo metu buvo nustatyta, kad 1994 m. neapskaitoma ekonomika sudarė 36 proc. BVP, 1995 m. – 41 proc. BVP [1].

2. ŠEŠĖLINĖS EKONOMIKOS LIETUVOJE ĮVERTINIMAS

2004 metais, įgyvendinant nacionalinės PHARE projektą, Lietuvos statistikos departamento specialistai bei įvairių sričių ekspertai kartu su Italijos Statistikos instituto ekspertais, atliko antrąjį neapskaitomos ekonomikos Lietuvoje tyrimą. Tyrime buvo naudojami 2002 metų duomenys. Tai yra naujausias tyrimas, todėl aptardama šešėlinės ekonomikos mastus Lietuvoje naudosis šio tyrimo metu gautus duomenis.

Atliktas neapskaitytos ekonomikos tyrimas nenagrinėjo visų jos pasireiškimo sričių. Kaip parodė ankstesnis tyrimas (1995 m.), Lietuvoje reikšmingiausią neapskaitytos ekonomikos dalį sudaro nedeklaruojamos įmonių pajamos, neoficialus užimtumas, bei neapskaitomas darbo užmokestis, taigi tik šios sritys ir buvo nagrinėjamos tyrimo metu.

Tyrimo metu taip pat buvo atlikta išsami 5 nelegalių veiklų analizė: nelegali alkoholio gamyba ir pardavimas, narkotinių medžiagų gamyba ir pardavimas, seksualinės paslaugos, vogtų automobilių pardavimas, nelegali audio, vaizdo ir kitų įrašų bei kompiuterinių žaidimų kopijų gamyba ir platinimas.

Vertinimai parodė, kad pridėtinė vertė, nagrinėtose nelegaliose veiklose sudarytų iki 1 proc. BVP. Nors rezultatai tik apytiksliai, bei nėra įskaičiuojami į šalies BVP, tyrimus šiose srityje tęsti būtina, nes to reikalauja Europos Sąjungos reglamentai. Tai taip pat svarbu formuojant pinigų politiką ir priimant finansinius ekonominius sprendimus [7. p.91].

2.1. Neapskaitomos ekonomikos įvertinimas legaliose veiklose

Nedeklaruotų pajamų legaliai veikiančiose Lietuvos įmonėse vertinimas

Tyrimo objektas – Statistikos departamentui atsiskaitančios įmonės.

Tyrimo tikslas – įvertinti nedeklaruojamų pajamų dydį.

Tyrimo šaltiniai – mokesčių inspektorių apklausa; statistikos departamento Įmonių statistikos skyriaus informacija.

2002 m. tyrimas parodė, kad nefinansinių įmonių sektoriuje vidutiniškai nedeklaruojama apie 14,3 proc. pajamų. Nedeklaruojamų pajamų dalis svyruoja nuo 1,8 proc. iki 50,0 proc. deklaruotų pajamų. Daugiausia pajamų nuslepia žuvininkystės (50 proc.), miškininkystės ir medienos ruošos sektoriuose (35.6 proc.), tekstilės gaminių gamyboje (25.2 proc.), prekyboje nekilnojamuoju turtu (24.1 proc.) bei automobilių pardavimo, techninės priežiūros ir remonto versle (22.7 proc.). Mažiausiai sukčiauja natūraliomis monopolijomis laikomos elektros, dujų ir vandens tiekimo įmonės. Manoma, kad čia nuslepiamų pajamų dydis gali siekti iki 1,8 proc. (2 lentelė).

2 lentelė. Nedeklaruotų pajamų dalis 2002 m. pagal ekonominės veiklos rūšis [40]

Veiklos rūšis	Dalis, procentais
Miškininkystė, medienos ruošą	35,6
Žuvininkystė	50
Maisto produktų ir gėrimų gamyba	13,3
Tekstilės gaminių gamyba	25,2
Medienos ir medienos gaminių gamyba	13,2
Leidyba, spausdinimas	17,8
Guminių ir plastikinių gaminių gamyba	3,7
Baldų gamyba	15,4
Elektros, dujų ir vandens tiekimas	1,8
Vandens rinkimas, valymas ir paskirstymas	3,8
Statyba	18,3
Mažmeninė prekyba	16,5
Variklinių transporto priemonių pardavimas, techninė priežiūra ir remontas	22,7
Viešbučiai ir restoranai	21
Kelių transportas	19,2
Paštas ir nuotoliniai ryšiai	6,4
Nekilnojamojo turto operacijos	24,1
Kita verslo veikla	35,9
Švietimas	15,1
Sveikata ir socialinis aprūpinimas	25
Poilsio organizavimo, kultūrinė ir sporto veikla	10,3
Kita aptarnavimo veikla	32,9
Vidutiniškai nefinansiniame sektoriuje	14,3

Svarbu pastebėti tai, kad nors žuvininkystės sektoriuje nedeklaruojamų pajamų procentas yra labai didelis, tačiau ši veikla sudaro labai menką dalį BVP (0.1 proc.), todėl nuostoliai valstybei sąlyginai nedideli. Žuvininkystės ir žuvies perdirbimo veikloje neapkaitytų pajamų vertė 2001 m. sudarė tik 15.4 mln. litų. Panaši padėtis ir miškininkystės, švietimo, buitinių ir namų ūkio reikmenų taisymo veiklos rūšyse. Tuo tarpu mažmeninėje prekyboje, kur,

ekspertų teigimu, nuslepiaama maždaug 16,5 proc. pajamų, nelegalaus verslo apimtis siekia beveik 2 mlrd. litų. Taigi, daugiausia neapskaitytų pajamų gauta:

- maisto produktų ir gėrimų gamyboje – 748 mln. litų;
- tekstilės gaminių gamyboje – 262 mln. litų;
- drabužių siuvimo, kailių išdirbimo ir dažymo įmonėse – 154 mln. litų;
- medienos ir medienos gaminių gamyboje – 185 mln. litų;
- leidybos, spausdinimo ir įrašytų laikmenų atgaminimo įmonėse – 134 mln. litų;
- baldų gamyboje – 798 mln. litų;
- variklinių transporto priemonių ir motociklų pardavimo, techninės priežiūros ir remonto, automobilinių degalų mažmeninės prekybos įmonėse – 1 164 mln. litų;
- didmeninės, išskyrus variklinių transporto priemonių ir motociklų prekybą, įmonėse – 2 871 mln. litų;
- nekilnojamojo turto operacijomis užsiimančiose įmonėse – 131 mln. litų;
- mažmeninės prekybos įmonėse – 1 807 mln. litų;
- restoranų, barų ir valgyklų veiklos įmonėse – 107 mln. litų [7. p.21].

Statistikos departamento atlikti tyrimai rodo, kad kuo įmonė mažesnė, tuo didesnė pajamų dalis joje gali būti nuslepiaama. Pavyzdžiui, mažmeninės prekybos įmonėse, kuriose dirba iki 10 žmonių, nedeklaruotų pajamų dalis siekia 25,6 proc., tuo tarpu 500 ir daugiau darbuotojų turinčiose įmonėse - tik 3,8 proc.(3 lentelė). Tokius rezultatus lemia tai, kad stambios įmonės naudoja kompiuterizuota prekių apskaitos sistemą, kuri beveik visiškai eliminuoja prekybos įmonės galimybę nuslėpti apyvartą.

3 lentelė. Nedeklaruojamos apyvartos dalis bendroje prekybos įmonių apyvartoje [7.P.29].

Nedeklaruojamos apyvartos dalis didmeninės prekybos įmonėse (proc.)			Nedeklaruojamos apyvartos dalis mažmeninės prekybos įmonėse (proc.)			
iki 10 darbuotojų	10 - 99 darbuotojai	100< darbuotojų	iki 10 darbuotojų	10 - 99 darbuotojai	100 - 499 darbuotojai	500< darbuotojų
19,9	10,4	6,7	25,6	14,6	6,6	3,8

2004 metais buvo nustatyta, kad 27.4 proc. visų prekybos įmonių deklaruoja ne visą apyvartą. Svarbiausia priežastis, dėl kurios yra slepiama apyvarta, tai mokesčių našta. Kitos svarbios priežastys – galimybė be didelių sunkumų nuslėpti realius veiklos rezultatus, neskaidri bei nestabili apskaitos sistema, neveiksmingas informacijos valdymas muitinėse [7.P.27].

Faktą, kad Lietuvos siena yra saugoma nepakankamai pripažino ir ES pareigūnai bei specialistai. Tai kad šešėlinė ekonomika neišnyks tol, kol Lietuvos muitinė neįdiegs informacinės sistemos, kurioje būtų renkama ir saugoma išsami informacija apie prekių judėjimą

– pripažino A. Butkevičius [47]. Lietuvos laisvosios rinkos instituto makroekonominių rodiklių tyrimo duomenimis neapskaitytas importas sudaro 18 – 25 proc. visos importo apimties [31].

Dmitrijus Slepniovas, Pramonininkų konfederacijos Ekonomikos ir finansų departamento vyriausiasis ekonomistas-ekspertas teigia, kad kontrabandinių prekių įtaka ypatingai juntama pasienio zonoje. Tuose regionuose pastebima tendencija, jog tam tikrų prekių apyvarta mažmeninės prekybos įmonėse yra gerokai mažesnė. Ypač tai lemia nelegaliai įvežamų prekių srautas iš Kaliningrado srities bei Baltarusijos [39].

Vienas iš pagrindinių šešėlinės ekonomikos sektorių mažmeninėje prekyboje vis dar išlieka turgavietės. "Oficialiai statistikai negauna informacijos apie turgaviečių prekeivių apyvartą, todėl šis sektorius ir toliau lieka vienu iš pagrindinių neapskaitomoje prekyboje", - sako ekspertas, pažymėjęs, jog importuotų maisto prekių apyvarta turgavietėse dėl prekybos centrų įtakos mažėja, tuo tarpu ne maisto prekių pardavimai, stabilizavosi, tačiau nemažėja, vadinasi, čia stabili išlieka ir neapskaitomos ekonomikos dalis [43].

Statistikos departamento duomenimis nedeklaruota prekybos turgavietėse apyvarta 2002 metais sudarė 670 mln. litų (įvertintos turgaviečių apyvartos – 1963 mln. litų - ir oficialiai deklaruotos apyvartos – 1293 mln. litų – skirtumas). Neapskaityta importuotų prekių apyvarta turgavietėse buvo 422.2 mln. litų [7.p.36].

Kalbant apie nedeklaruotas pajamas būtina paminėti baldų gamybos sektorių. Čia ekspertų teigimu, nuslepia mažiausiai 15.4 proc. pajamų [40], o nelegalaus verslo apimtys siekia 798 mln. litų [7. p.21]. UAB "Dalių baldai" vadovė D.Markevičienė teigia, kad bendrovė kasmet nerealizuoja beveik 70 proc. individualių baldų projektų. Taip yra dėl to, kad rinkoje veikia „garažinių“ baldų įmonės. Taip vadinamos įmonės kopijuojančios žinomų gamintojų produkciją ir dirbančios nemokant jokių mokesčių. „Kadangi mūsų baldų ir interjero salone yra restoranas, mes kasdien stebime vaizdus, kai potencialus klientas ekspozicijoje išsirenka jam patinkantį komplektą ir čia pat sėda su „garažininkais“ derėtis, kiek pigiau jie padarys panašų gaminį. Kita klientų kategorija kreipiasi į mūsų įmonės baldų architektus, paprašo padaryti, tarkime, virtuvės komplekto projektą, o jį gavę pareiškia, kad persigalvojo, ir baldus užsakys pas „kitus“ gamintojus” - apmaudavo D.Markevičienė. "Dalių baldų" vadovė teigė, jog apie "garažininkų" veiklą galima spręsti iš furnitūros ir medžio drožlių plokščių pardavimų. Lyginant su 1999 metais šių prekių paklausa padvigubėjo, tuo tarpu oficialių baldų gamintojų pardavimai vidaus rinkoje smuko arba geriausiu atveju išliko nepakitę. Kitas faktas įrodantis nelegalių baldų gamintojų klestėjimą yra tas, kad auga gyvenamoji statyba, taigi lygiagrečiai turėtų augti ir baldų paklausa, tačiau yra priešingai - baldų gamintojų apyvarta kasmet mažėja [38].

Neoficialaus užimtumo bei neapskaiyto darbo apmokėjimo vertinimas

Tyrimo objektas – Lietuvos ūkio darbuotojų neoficialus užimtumas ir neapskaiytas darbo apmokėjimas

Tyrimo tikslas – įvertinti neoficialaus užimtumo apimtį Lietuvoje bei nelegaliai dirbančių darbuotojų darbo užmokesčio dydį.

Tyrimo šaltiniai – darbo jėgos tyrimų (DJT) duomenys, Lietuvos Statistikos departamento Darbo statistikos skyriaus (DS) duomenys.

Tyrimo metodika. Neoficialaus užimtumo apimtis buvo vertinama skirtumų metodu, t.y. iš samdomų darbuotojų skaičiaus rodiklio (DJT duomenys) atimant samdomų darbuotojų skaičiaus rodiklį, kuris nustatytas DS. Buvo daroma prielaida jog užimtųjų skaičius DJT duomenimis apima visą darbuotojų skaičių oficialioje ir neoficialioje darbo rinkoje, tuo tarpu DS duomenys - tik dirbančių oficialioje darbo rinkoje skaičių.

Lietuvos Statistikos departamente, skaičiuojant nelegaliai dirbančių darbuotojų darbo užmokesčio dydį, buvo remtasi darbo užmokesčio privačiame ir valstybiniame sektoriuje lyginimu. Darbo užmokestis palyginamose veiklose privačiame sektoriuje yra mažesnis nei valstybiniame sektoriuje. Buvo daroma prielaida, kad užmokesčio skirtumas yra neapskaiyto darbo užmokesčio dalis.

Taigi, 2002 metų duomenimis Lietuvoje buvo 1144 tūkst. samdomų darbuotojų, iš jų - 104 tūkst. dirbo nelegaliai. Tyrimas rodo, kad daugiausia neregistruotų darbuotojų dirba statybos (23.3 proc.), apdirbamosios pramonės (23.1), žemės ūkio (19.6) srityse (1 priedas) [7. P.58].

Daugiausia dirbančiųjų neoficialioje darbo rinkoje 2002 m. buvo Vilniaus (25 tūkst.) ir Kauno (21 tūkst.) apskrityse. Vilniaus apskrityje daugiausiai neoficialiai dirbančių yra statybose (7.6 tūkst.), Kauno apskrityje – apdirbamojoje pramonėje (5.3 tūkst.). Mažiausiai urbanizuotose apskrityse neoficialus užimtumas vyrauja žemės ūkyje (2 priedas) [7. P.62].

Statistikos departamento duomenimis 2002 m. ūkio subjektai nedeklaravo mažiausiai 23 proc. formaliai ir neformaliai samdomiems darbuotojams mokamo darbo užmokesčio [40]. LLRI duomenimis, apie 40 proc. darbuotojų, gaunančių minimalią algą, gauna dalį algos vokeliuose. Pagal „Spinter“ apklausą 17 proc. darbuotojų teigia gaunantys atlyginimą vokeliuose. Turint omenyje tai, kad apie 30 proc. darbuotojų dirba valdiškame sektoriuje (kuriame, galime reziumuoti, vokeliai pasirodo nebent atsitiktinai), galima laikyti, kad privačiame sektoriuje vokelius gauna trečdalis darbuotojų [20].

Statistikos departamento atliktas tyrimas parodė, kad daugiausia neapskaiyto darbo užmokesčio gauna viešbučių ir restoranų aptarnavimo sferoje bei prekyboje dirbantys asmenys. Neapskaiytas darbo apmokėjimas taip pat klesti ir tradicinėse ekonominėse veiklose – žemės ūkyje, statyboje, prekyboje [7.p.65].

Ekspertų teigimu dažniau rizikuoja ir atlyginimus „vokeliuose“ moka mažos įmonės. Rizika būti pagautam ir patirti sankcijas didelėms įmonėms yra per didelė, ypač toms kur dalies sprendimų priėmimas gana smarkiai nutolęs nuo savininkų, todėl finansai, siekiant kad jie atspindėtų realybę, turi būti tvarkomi formaliau ir skaidriau. Tokiose įmonėse ir rizika, kad vienas ar kitas vokelio gavėjas išduos, santykinai didesnė, nes tas, kas atlyginimą gauna, ir tas, kas jį moka paprastai neturi glaudaus asmeninio kontakto. Daugiau investicijų pareikalavusioms (ir dėl to daugiau turinčioms ką prarasti) įmonėms vokelinės rizikos kaina taip pat didesnė. Jei maža, tik dėl darbo jėgos gyvuojanti nedidelė firmelė gali subankrutuoti ir su tais pačiais žmonėmis atgimti iš naujo, tai aukštų technologijų srityje atgimimas daug sunkesnis.

Norint atlyginimą mokėti vokelyje reikia turėti baltojoje buhalterijoje neapskaitytų pinigų. Pastarieji gali atsirasti dviem būdais. Vienas iš jų - vokelį papildyti sumomis, kurios gaunamos kaip dividendai. Tačiau tokiu atveju vis tiek tenka sumokėti juridinių asmenų pelno mokestį. Tad akivaizdu, kad patrauklesnis kitas būdas – savo prekes ar paslaugas parduoti taip, kad to nesimatytų apskaitoje. Pavyzdžiui, jei nusprendžiate susiremontuoti butą ir statybininkas pageidauja geriau grynais ir be dokumentų, tai ne tik todėl, kad taip jam labiau patinka, ir ne tik todėl, kad taip jūs sutaupysite 18 proc. PVM. Tikroji priežastis yra noras gauti neapskaitytų pinigų, kad juos būtų galima išmokėti kaip neapskaitytą atlyginimą vokelyje. Taigi, iš tikrųjų tokiais sandoriais taupomas ne tiek pridėtinės vertės mokestis, kiek gyventojų pajamų mokestis ir socialinio draudimo įmokos [46].

Mokesčių inspekcijos atlikta apklausa parodė, kad beveik 80 % gyventojų nepitaria atlyginimų mokėjimui „vokeliuose“ [30]. Darbuotojai nėra suinteresuoti gauti atlyginimo vokelyje, nes gaunant legalų atlyginimą ir paskolą banke gauti lengviau, ir privati pensijų fondo sąskaita greičiau pildosi, ir su ta pačia mokesčių inspekcija nemalonumų nesinori turėti. Tačiau vokelių legalizavimas nepakitus mokestinėms sąlygoms reiškia ne ką kitą, kaip mažesnes bendras pajamas darbuotojams. Dėl to darbuotojai, siekiantys legalizuoti vokelius, neturėtų užmiršti valdžiai įteikti ir mokesčių mažinimo reikalavimo, nes priešingu atveju pajamos bus švaresnės, bet mažesnės.

2.2. Neapskaitomos ekonomikos įvertinimas nelegaliose veiklose

Tyrimo objektas – Lietuvos įstatymų uždraustos veiklos.

Tyrimo tikslas – įvertinti pajamas, gaunamas nelegalių produktų gamybos ir paskirstymo procese ir jame sukuriama pridėtinę vertę.

Pereinamuoju į rinkos ekonomiką laikotarpiu susidarė palankios sąlygos įstatymų uždraustoms veikloms plisti. Tai alkoholinių gėrimų gamyba ir pardavimas, prekyba narkotikais,

prostitucija, kontrabanda ir pan. Galimybė plėtoti minėtas nelegalias veiklas padėjo pamatus organizuoto nusikalstamumo formavimuisi. Organizuotas nusikalstamumas skiriasi nuo tradicinio (kriminalinio) arba “neorganizuoto” nusikalstamumo ne vien formaliais teisiniais požymiais, rodančiais kvalifikuotą, organizuotą nusikalstamą bendrininkavimą. Kriminologiniu požiūriu, tai naujo lygio socialinis fenomenas, kurio pagrindinės ištakos - šešėlinė ekonominė veikla [41].

Organizuoti bei kiti ekonominiai nusikaltimai Lietuvoje šiuo metu bendroje atskleistų nusikaltimų struktūroje sudaro nežymią dalį (apie 3 proc.), bet jais padaromi nuostoliai valstybei bei visuomenei viršija kriminaliniais (kitais) nusikaltimais padarytą žalą [41].

2003 m. Lietuvoje buvo nustatyta 10 aukštesnio lygio ir 44 žemesnio lygio organizuoto nusikalstamumo grupės. Joms priklauso apie 1200 asmenų. organizuoto nusikalstamumo grupės sudaro nuo 3 iki 100 ir daugiau narių, todėl skiriasi grupių hierarchinė struktūra bei funkcijų pasidalijimo principas. Skaičius nuolat kinta dėl grupių narių patraukimo baudžiamojon atsakomybėn, perėjimo iš vienos grupės į kitą, nusikalstamos veiklos atsisakymo. Organizuoto nusikalstamumo grupių lyderiai ir nariai - daugiausia Lietuvos piliečiai. Daugėja jaunų ir anksčiau neteistų asmenų. Jau nustatyta ir etninių nusikalstamų grupių (čečėnų, kinų ir čigonų) [11].

Kaip rodo prokuratūroje sukaupta analitinė medžiaga, dažniausiai organizuotos grupės verčiasi: akcizinių prekių kontrabanda, prekių importu neteisėtai mažinant išlaidas mokesčiams, korupcinių ryšių plėtojimu finansų ir kredito įstaigose, sukčiavimu panaudojant suklastotus juridinių ir fizinių asmenų dokumentus, padirbtų pinigų platinimu, prekyba narkotikais, ginklais ir žmonėmis, prostitucijos organizavimu, automobilių vagystėmis ir prekyba vogtais automobiliais, turto prievartavimu. Norėdamos pasiekti kuo geresnių rezultatų, grupuotės tariasi tarpusavyje, taip pat su partneriais užsienyje [32].

Prieš dvejus metus policija fiksavo Lietuvos nusikaltėlių kontaktus su „kolegomis“ 21 užsienio valstybėje. Šiomet lietuviškas organizuotas nusikalstamas grupuotės sieja kontaktai jau su 26 šalimis. Aktyviausiai bendra nusikalstama veikla užsiimama su Vokietijos, Rusijos, Didžiosios Britanijos, Baltarusijos, Latvijos, Ispanijos, Lenkijos, Olandijos nusikaltėliais [42].

Narkotinių medžiagų gamyba ir pardavimas

Lietuvos policijai per pastaruosius penkerius metus išskaidžius ne vieną stambą organizuotą nusikalstamą susivienijimą, smulkesnės grupuotės ėmė keisti veiklos taktiką. Jei prieš keletą metų pagrindiniu organizuotų nusikaltėlių finansų šaltiniu buvo turto prievartavimas ir automobilių vagystės, tai pastaruoju metu didžiąją dalį veiklos sudaro prekyba narkotikais. Tiek nacionaliniu, tiek ir ES lygiu, prekyba narkotikais yra viena iš pelningiausių organizuotų nusikalstamų grupuočių vykdomų prekybos rūšių. Lietuvos pareigūnai kartu su kolegomis

užsienyje atliko ne vieną bendrą operaciją prieš narkoprekeivius. Per jas iš apyvartos pavyko išimti 105 kg amfetamino, 150.000 ekstazio tablečių, 5 kg kokaino, 7 kg hašišo, 56 kg rohipnolio tablečių, 400 litrų prekursoriaus BMK, 105 kg nuodingųjų medžiagų. Vien šiais metais Lietuvoje policijos pareigūnai iš nelegalios apyvartos išėmė 26 kg amfetamino, virš 2 kg heroino, virš 4,5 kg hašišo, daugiau nei 3.000 ekstazio tablečių [42].

Narkotikams gaminti ir įsigyti kasmet išleidžiama 800 – 900 milijardų JAV dolerių iš kurių 300 – 500 milijardų – pelnas. Birmos ar Afganistano valstietis už 1 kilogramą opijaus gauna 130 JAV dolerių, o kilogramas heroino Niujorko ar Londono gatvėse kainuoja 600 tūkst. JAV dolerių, taigi pelnas yra akivaizdus [32].

Lietuvos statistikos departamento duomenimis 2002 metais vieno narkomano išlaidos narkotikams buvo 3119 litai, o galima narkotinių medžiagų vartojimo apimtis Lietuvoje siekė 136.4 mln. litų (4 lentelė). Narkotinių medžiagų gamybos ir paskirstymo procese buvo sukurta 82 mln. litų pridėtinės vertės [7. P.71]

4 lentelė. Galima narkotinių medžiagų vartojimo Lietuvoje apimtis 2002 m. [7. P.71]

Ekspertiškai įvertintos narkotinių medžiagų vartojimo išlaidos	Vertė, mln. Lt
Opiatai	65,3
Tarp jų:	
1. aguonų galvučių ir stiebelių koncentratai ir ekstraktai	20,6
2. opijaus ekstraktai	30,9
Kanapės	62,7
Tarp jų:	
1. marihuana	53,0
2. kokainas	8,3
Psichotropinės medžiagos	8,4
Iš viso	136,4

Kasmet vis daugiau Lietuvos piliečių įsitraukia į tarptautinį organizuotą narkotikų verslą. 2001 m. už neteisėtą narkotikų apyvartą užsienyje buvo sulaikyti 68 Lietuvos piliečiai, 2002 m. – 113, 2003 m. – 116. Pastaruoju metu Lietuvos piliečiai vis dažniau sulaikomi ne tik kaip kurjeriai, pervežantys narkotikus, bet ir kaip neteisėto narkotikų verslo organizatoriai [50].

Dėl patogios geografinės padėties anksčiau Lietuva buvo daugiau narkotikų tranzito šalis, tačiau dabar tampa narkotikų vartotojų, platintojų ar net gamintojų šalimi. 2002 m. Kauno apskrityje buvo išaiškintos ir likviduotos 2 sintetinių narkotikų gamybos laboratorijos, ko ankstesniais metais nebuvo nustatyta [55].

Lietuvos muitinėje įsteigus kovos su narkotikais padalinį, išaugo užregistruotų nusikaltimų, susijusių su narkotikų gabenimu per valstybės sieną, skaičius. Valstybės sienos apsaugos tarnybos duomenimis daugiausia narkotinių medžiagų į Lietuvą patenka iš Rusijos ir Baltarusijos (5 lentelė).

5 lentelė. Lietuvos pasienyje sulaikytos narkotinės medžiagos (kg) 1995 - 2005 m. [49]

	2000	2001	2002	2003	3004	2005
Baltarusija	0,35	58,75	9,165	2,848	0,2	0,44
Lenkija	0	0	2,5	10,24	0	0
Rusija	30,352	2,72	9,338	1,56	0,059	0
Pajūris	0	0,009	0,0025	0	0	0
Latvija	0	0	0	2,252	0,019	0
Iš viso	30,702	61,479	21,0055	0,278	0,278	0,44

Nelegali alkoholio gamyba ir paskirstymas.

2004 m. Lietuvos statistikos departamentas paskelbė, kad per metus vienas šalies gyventojas suvartoja 10.7 litrus absoliutaus alkoholio, iš jo nelegalūs alkoholiniai gėrimai sudaro 1.6 l, t.y. 15 proc. [7.p.68]. Nustatyta, kad daugiausiai suvartojama alaus - 50.6 proc. viso suvartojimo absoliučiu alkoholiu, tačiau tai sudaro tik nežymią suvartoto nelegalaus alkoholio dalį (6 lentelė).

6 lentelė. Alkoholinių gėrimų suvartojimo struktūra pagal gėrimų rūšis [7.p.68]

	Degtinė, stiprūs gėrimai	Vynas, šampanizuoti gėrimai	Alus
Iš viso	100	100	100
Legaliai pagaminta	53,5	89,7	90,9
Namų gamybos	21,6	10,3	9,1
Kontrabandinis	24,9	0,0	0,0

Manoma, kad nelegaliai alkoholiniai gėrimai iš Lietuvos išvežami tik labai nedideliais kiekiais. Beveik visas nelegaliai importuotas ar šalyje pagamintas alkoholis, suvartojamas šalies viduje [7.P.69]. Daugiausiai nelegalaus alkoholio sulaikoma pasienyje su Baltarusija (7 lentelė).

7 lentelė. Lietuvos pasienyje sulaikyta alkoholio kontrabanda (litrais) 1995 - 2005 m.[56]

	2000	2001	2002	2003	3004	2005
Baltarusija	52881,6	86825,75	64722,3	22800,5	7968,1	5601,82
Lenkija	126	0	0	0	18,5	4883
Rusija	2565,63	2846,175	1431,27	799,8	190,1	499,65
Pajūris	135,5	81,5	87,08	1	0	5
Latvija	1629	548,01	1199,9	710,7	3934,2	31704,15

Iš viso	57337,73	90301,44	67440,55	24312,2	12469,9	42693,62
---------	----------	----------	----------	---------	---------	----------

Statistikos departamento duomenimis pajamos iš nelegalaus alkoholio gamybos ir paskirstymo 2002 m. siekė 178.2 mln.lt: pajamos iš namų gamybos alkoholio – 169,3 mln.lt, iš kontrabandinio alkoholio – 9 mln.lt. Nelegalaus alkoholio gamybos ir paskirstymo procese sukurta pridėtinė vertė galėjo siekti 123 mln.lt. [7.P.69 -70]

Prekyba žmonėmis. Prostitucija

Lietuva pirmoji iš Baltijos regiono šalių pripažino, kad pas mus egzistuoja prekybos žmonėmis problema. Prekyba žmonėmis – latentinis nusikaltimas, nes ne kiekvienas nukentėjęs asmuo kreipiasi pagalbos, todėl nėra tikslios informacijos apie prekybos žmonėmis mastą. Organizacijų, teikiančių pagalbą prekybos žmonėmis aukoms, informacija fragmentiška, išskaidyta, nepalyginama. Lietuvoje nėra tikslių duomenų apie tokias prekybos žmonėmis formas, kaip žmogaus pardavimas už skolas, priverstinė santuoka, priverstinis abortas, neteisėta žmogaus organų transplantacija ar pardavimas, vyrų prostitucija [51].

Prekyba žmonėmis Lietuvoje, įskaitant ir Lietuvos Respublikos piliečių išvežimą į užsienį, daugiausia orientuota į seksualinį išnaudojimą, prostitucijos verslą. Europolo duomenimis, Europoje nuo prekeivių žmonėmis kasmet nukenčia apie 120 tūkst. asmenų. Iš trijų Baltijos valstybių kasmet išvežama arba savo noru išvažiuoja apie 3000 moterų, iš jų daugiausia (1000–1200) iš Lietuvos. Šiuo metu moterys eksportuojamos į Vokietiją, Ispaniją, Italiją, Daniją, Norvegiją, Olandiją, Angliją, Prancūziją, Šveicariją, Belgiją, Graikiją, Čekiją, Lenkiją ir kitas valstybes. Lietuva yra tapusi ne tik moterų eksporto, bet ir tranzito tarp Rytų ir Vidurio Europos valstybių šalimi. Moterys iš Rytų Europos valstybių į Lietuvą įvairiais tikslais dažniausiai atvyksta pačios, nemažai jų - ketindamos verstis prostitucija. Imigrantės iš kaimyninių valstybių - Baltarusijos, Rusijos, Ukrainos - Lietuvoje sudaro daugiau nei 15 proc. visų prostitučių. Pastaruoju metu prostitučių iš Baltarusijos, Rusijos, Ukrainos importas į Lietuvą mažėja, o ši tendencija aiškinama tuo, kad Lietuvoje ypač krito darbo seksualinių paslaugų srityje užmokesčiai, yra padidėjusi deportacijos rizika [34].

Lietuvos statistikos departamento duomenimis Lietuvoje šiuo metu yra daugiau kaip 7000 prostitučių. Vilniuje prostitucija verčiasi iki 3000 moterų (Lietuvos AIDS centro duomenys). Vidutiniškai vienos valandos paslaugos kaina yra 130 litų (8 lentelė). Tokie įkainiai yra taip vadinamos „buitinės prostitucijos“, t.y. merginos aptarnaujančios klientus savo namuose. Palyginimui „viešbučio“ merginos kaina yra 200 – 400 litų, gatvės (stoties) prostitutės – 30 – 100 litų. Būtina pastebėti, kad apie 75 proc. uždirbtų pinigų atitenka suteneriui. Apie 20 proc. merginos uždarbio suteneris atiduoda, merginą jam pardavusiam asmeniui [11].

8 lentelė. Prostitucijos paslaugų apimtis Lietuvoje [7. P.72]

	1998	2001	2002
Patrauktų administracinėn atsakomybėn už prostituciją asmenų skaičius	268	272	399
Galimo prostitučių skaičiaus ekspertinis įvertinimas	5360	5440	7182
Modalinis (dažniausiai pasitaikantis) kliento/valandos aptarnavimo įkainis, Lt	120,0	130,0	130,0
Galimų pajamų iš prostitucijos ekspertinis įvertinimas, mln.LT	96,0	106,0	140,0

Policijos departamento prie VRM duomenimis Lietuvoje priverstinės prostitucijos verslo organizavimu bei kontrole užsiima apie 20 organizuotų nusikalstamų grupių. Analizuojant pastarųjų metų organizuotų nusikalstamų grupuočių veiklą galima teigti, kad daugumos jų profesionalumo lygis itin išaugo. Šiandien jų veikla pagrįsta gerais tarpusavio ryšiais ne tik šalies viduje, bet ir ryšiais užsienyje, materialiniu, techniniu ir informaciniu aprūpinimu [11].

Prekeiviai žmonėmis dangstosi fiktyviomis firmomis, modelių agentūromis, internete platinamais ne tik įdarbinimo užsienyje, bet ir vedybų su užsieniečiais organizavimo skelbimais. Akivaizdų verbavimą liudija skelbimai, kai siūlomas gerai apmokamas darbas užsienyje, pažadas apgyvendinti, tačiau nereikalaujama kvalifikacijos. Šiuo metu populiarėja pažinčių skelbimai elektroniniais ryšiais – trumposiomis žinutėmis, pažinčių svetainėse internete.

Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerijos ekspertų duomenimis, neteisėtos pajamos, gaunamos tik iš prostitucijos verslo Lietuvoje, siekia per 50 milijonų litų, o apskritai iš prekybos žmonėmis ir su ja susijusiomis nusikalstamomis veikomis – 200–300 milijonų litų [51].

Lietuvos statistikos departamento duomenimis 2002 m. galimos pajamos iš prostitucijos veiklos sudarė 193 mln. litų, o sukurta pridėtinė vertė siekė 87.0 mln. litų [7. P.74].

Lietuvoje nustatoma vis daugiau prekybos nepilnamečiais atvejų, o užsienio valstybėse – nepilnamečių iš Lietuvos pardavimo atvejų. Nenustatyta, kad nuo šios prekybos būtų nukentėję mažamečiai (asmenys iki 14 metų). Visais atvejais tai buvo nepilnametės merginos nuo 14–17 metų, kurios verčiamos tapti prostitutėmis ar įtraukiamos į šią veiklą. Kitų prekybos nepilnamečiais formų Lietuvoje nenustatyta (vaikų pardavimo priverstiniam darbui, prekybos vaikų organais, vaikų pardavimo kitoms šeimoms) [34]. Tai galima paaiškinti dviem būdais. Mąstant optimistiškai – Lietuvoje, skirtingai nei daugelyje kitų šalių, šis reiškinys dar neišsivystė. Šiuo atveju vadovujamasi prielaida, kad oficialiai išaiškintų atvejų skaičius ir struktūra atitinka realų šio reiškinio mastą ir kad šio nusikaltimo latentškumas nėra labai didelis. Kitas paaiškinimas būtų toks: oficialiai išaiškintų atvejų skaičius - tai tik labai maža dalis tikrojo nusikaltimų skaičiaus. Šiuo atveju remiamės prielaida, kad prekyba vaikais pasižymi labai

dideliu latentiskumu (pirmiausia dėl to, kad vaikai turi mažiau sugebėjimų ir galimybių kreiptis į policiją, visuomenines organizacijas ir pan.).

Prekyba vogtais automobiliais

VRM Policijos departamento duomenimis iš viso 2002 m. buvo pavogti 5716 automobiliai. Dažniausiai buvo vagiami Audi markės automobiliai (9 lentelė). Statistikos departamento tyrimo duomenimis pajamos, gautos pardavus vogtus automobilius, galėjo siekti 53.2 mln. litų [7. P.74]. Manoma, kad 90 proc. šių pajamų sudaro pajamos, gautos iš automobilių vagysčių Lietuvos teritorijoje, ir 10 proc. - iš automobilių, pavogtų kitose šalyse [7.P.75]. Atmetus pardavimo sąnaudas (20 proc. pajamų) nustatyta, kad 2002 m. vogtų automobilių realizavimo veikloje sukurta pridėtinė vertė siekė 42.6 mln. litų [7.p.76].

Valstybės sienos apsaugos tarnybos duomenimis daugiausia vogtų automobilių į Lietuvą patenka iš Baltarusijos ir Lenkijos (10 lentelė).

9 lentelė. 2002 metais Lietuvoje pavogtų automobilių skaičius pagal jų pagaminimo metus [7; p.74]

Automobilio markė/ automobilių pagaminimo metai	iki 1988	1988- 1989	1990- 1992	1993- 1994	1995- 2002	Iš viso
Iš viso Audi	355	438	418	81	119	1411
Audi 80	268	289	188	27	1	773
Audi 100	59	120	171	29	5	384
Audi A6	0	0	0	2	35	37
Audi kt.	28	29	59	23	78	217
Iš viso VW	421	495	605	172	212	1905
VW Passat	119	311	322	44	98	894
VW Golf	222	151	112	61	37	583
VW Transporter	27	6	111	40	13	197
VW kt.	53	27	60	27	64	231
Mercedes Benz	165	101	165	46	64	541
BMW	43	135	141	39	37	395
Mazda	49	101	153	37	17	357
Opel	137	38	55	7	21	258
Nissan	15	24	120	25	21	205
Ford	64	39	52	8	12	175
Honda	22	8	18	8	7	63
Toyota	3	4	14	8	33	62
Mitsubishi	7	6	9	9	14	45
Volvo	10	2	9	2	8	31
Kitų markių						268
Iš viso	515	458	736	189	234	2400
Iš viso pagrobta automobilių	1291	1391	1759	442	565	5716

10 lentelė. Lietuvos pasienyje sulaikyti įtariamai vogti automobiliai 1995 - 2005 m. [50]

	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Rusija		52	42	41	30	7	12
Pajūris							
Baltarusija	61	100	139	157	78	47	
Latvija	62	104	95	71	31	18	
Lenkija	16	70	84	104	93	59	

Iš viso	243	351	372	381	253	150
---------	-----	-----	-----	-----	-----	-----

Intelektinės nuosavybės grobstymas

Tarptautinio intelektinės nuosavybės aljanso (angl. International Intellectual Property Alliance – IIPA) pranešimuose Lietuva nuo 2000 metų yra įtraukta į specialių stebimų šalių sąrašą. Pažymima, kad Lietuvai būdingas vienas iš aukščiausių piratavimo lygis regione, tačiau pagrindinė įtraukimo į specialų sąrašą priežastis ta, kad Lietuvai priskiriamas pagrindinio nelegalių kompaktinių diskų skirstytojo iš Rusijos ir Baltarusijos į Skandinavijos ir Europos rinkas vaidmuo [7. P.76].

Lietuvoje piratinės vaizdajuosčių, muzikinių įrašų, pramogoms skirtų įrašų produkcijos lyginamasis svoris siekia 80 – 90 proc., ir tai gerokai lenkia kitų šalių panašius rodiklius (11 lentelė). Vertinant absoliučiais skaičiais, Lietuva nėra lyderė: vienam gyventojui joje tenka 4.83 JAV dolerio dėl piratavimo patiriamų nuostolių, tuo tarpu Lenkijoje – 12.7 JAV dolerio, Italijoje - net 31.46 JAV dolerio.

11 lentelė. Autoriaus teisių pažeidimų nuostolių ir piratavimo lygio vertinimas IIPA stebimose šalyse 2002 m.[7. P.77]

Šalis	Vaizdajuostės		Muzikiniai ir kiti įrašai		Verslo kompiuterinė įranga		Pramogų kompiuterinė įranga		Iš viso mln. dol.
	mln.dol.	%	mln.dol.	%	mln.dol.	%	mln.dol.	%	
Baltarusija	-	-	22,0	70	-	-	-	-	22,0
Vengrija	18,0	30	6,0	30	22,2	47	-	-	46,2
Italija	140,0	20	42,0	23	380,4	45	215,4	55	777,8
Latvija	-	85	8,0	67	7,9	57	-	-	15,9
Lietuva	-	90	12,0	85	4,9	53	-	80	16,9
Rumunija	6,0	55	15,0	75	16,4	72	35,2	97	72,6
Slovakija	2,0	-	-	-	-	-	-	-	2,0

IIPA duomenimis 2002 metais Lietuvoje dėl piratavimo patiriami nuostoliai siekė beveik 68 mln. litų, iš jų 71 proc. (48 mln. Lt) sudarė nuostoliai dėl nelegalaus įvairių įrašų dauginimo ir platinimo. Kaip rodo 10 lentelės duomenys, bendra dėl autorių teisės pažeidimų patiriamų nuostolių apimtis Lietuvoje auga (36 proc. prieaugis 2002 metais, palyginti su 2001). Piratavimo lygio mažėjimo tendencija pastebima tik kompiuterinės įrangos naudojimo srityje. Muzikinių įrašų nelegalaus naudojimo apimtys nekinta ir kasmet sudaro 85 proc. (12 lentelė)

12 lentelė. Prekybos dėl autoriaus teisių pažeidimų patiriami nuostoliai Lietuvoje 1999 – 2002 m. [7. P.78]

	1999		2000		2001		2002	
	Nuostoliai mln.	Piratavimas	Nuostoliai mln.	Piratavimas	Nuostoliai mln.	Piratavimas	Nuostoliai mln.	Piratavimas

	JAV dol.	lygis %	JAV dol.	lygis %	JAV dol.	lygis %	JAV dol.	lygis %
Vaizdajuostės		100	1,5	80	1,5			90
Muzikiniai ir kiti įrašai	5	85	7	85	7	85	12	85
Verslo kompiuterinė įranga		80		76	3,9	56	4,9	54
Pramogų kompiuterinė įranga			3,5	98				80
Iš viso	5		12		12,4		16,9	

2001 m. nelegalios intelektualinės produkcijos mastus Lietuvoje tyrė ir TNS Gallup. Šio tyrimo rezultatai nepatvirtino IIPA ekspertų pateiktų aukštų piratavimo lygio rezultatų. TNS Gallup tyrimo duomenimis įvairius įrašus nelegaliai pirko 42 – 52 proc. apklaustųjų, kompiuterinės įrangos – 70.9 proc. apklaustųjų (13 lentelė).

13 lentelė. Muzikinių įrašų ir programinės kompiuterių įrangos rinkos Lietuvoje
2001 metais vertinimas, TNS Gallup tyrimo rezultatai [7. P.79]

Rinka	Pirkusiųjų dalis	Iš jų perka		
		Legaliai	Nelegaliai	Ir legaliai, ir nelegaliai
Muzikiniai kompaktiniai diskai, pirkusiųjų dalis, %	15,9	52,4	42,5	5,1
Išleista pinigų per metus, mln.Lt	-	48,7	33,6	-
Garso kasetės, pirkusiųjų dalis,%	19,6	43	52	5,0
Išleista pinigų per metus, mln.Lt	-	26,6	21,8	-
Programinė įranga ir kompiuteriniai žaidimai, pirkusiųjų dalis, %	2,5	29,5	70,5	-
Iš viso išleista pinigų per metus, mln.Lt	-	74,3	55,4	-

Įvertinus IIPA ir TNS Gallup tyrimų rezultatus, galima teigti, kad bendra Lietuvos nelegali garso, vaizdo, kitų įrašų ir kompiuterinių žaidimų apyvarta 2002 m. buvo 92 – 94 mln. litų (14 lentelė). Tačiau tai yra tik apytiksliai rezultatai, be to tyrimo rezultatai neleidžia nustatyti kokią Lietuvos rinkoje parduotos nelegalios produkcijos dalį sudarė importuotos nelegalios kopijos ir kokia dalis teko šalies viduje dauginamai produkcijai. Tyrimo metu buvo nustatyta, kad apie 60 proc. mažmeninėje rinkoje parduodamų nelegalių kopijų kainos sudaro jų išsigijimo vertė. Be to, nelegalūs skirstytojai patiria tam tikras sąnaudas savo veiklai vykdyti, kurios, kaip manoma, sudaro 10 proc. nuo įvertintos maržos. Taigi, pridėtinė vertė, kuri turėtų būti įskaitoma

į šalies 2002 m. BVP sudarytų 34 mln. litų (94 mln. Lt – 60 % = 37.6 mln. Lt; 37.6 mln. Lt – 10% = 34 mln.Lt) [7.P.83].

Taigi, per 2002 metus penkiose nelegaliose veiklose buvo sukurta apie 368 mln. litų pridėtinės vertės, tai sudarytų 0.9 proc. BVP. Šiuo metu nelegalių veiklų sukuriama pridėtinė vertė į BVP neįskaitoma, tačiau Eurostatas svarsto nelegaliose veiklose sukurtos pridėtinės vertės įskaičiavimo į BVP tikslingumą ir sąlygas. Taigi, Lietuvoje nelegalių veiklų vertinimo tyrimai turi būti tęsiami.

14 lentelė. Nelegalios garso, vaizdo, kitų įrašų ir kompiuterinių žaidimų rinkos apimties Lietuvoje vertinimas 2002 m. (mln. litų) [7. P.82]

Vertinimas	Muzikiniai ir kiti įrašai	Kompiuterinė įranga	Vaizdajuostės, DVD	Iš viso
IIPA	48	19,6	-	67,8
TNS Gallup	55,4	-	-	55,4
I vertinimo variantas, atsižvelgiant į TNS Gallup vertinimą bei pakitusią nelegalios rinkos struktūrą	69,8	-	-	69,8
II vertinimo variantas, atsižvelgiant į ONE tyrimo rezultatus, išplėstus generalinei visumai	71,9	-	3,4	75,6
Apibendrintas vertinimas, apjungiant IIPA ir I bei II variantus	70-72	19,6	3,4	92-94

2.3. Šešėlinės ekonomikos dalies bendrajame vidaus produkte įvertinimas

Vienas iš svarbiausių makroekonominių rodiklių, apibūdinančių ekonomikos vystimąsi, yra BVP. Jam įvertinti naudojami trys metodai: gamybos, pajamų, išlaidų. Kaip jau minėjau, Lietuvos ekonominei būklei įvertinti pagrindinis yra gamybos metodas. Nustatant BVP apimtį gamybos būdu, sumuojama pridėtinė vertė, sukurta kiekvienoje ekonomikos šakoje.

Paskutinio (2004m.) Statistikos departamento atlikto tyrimo rezultatai parodė, kad veiklų indėlis šalies BVP ir neapskaitytos ekonomikos korekcijos apimtis pasiskirstę netolygiai (15 lentelė). Didmeninės ir mažmeninės prekybos, įskaitant prekybą automobiliais ir degalais, transporto priemonių remontą bei buitinių daiktų taisymą, veiklos pridėtinės vertės (17.9 proc. BVP 2002 m.) korekcija siekė 2.9 mlrd. litų, tai sudaro net 30.5 proc. visos korekcijos apimties. Taip pat didelės korekcijos apimtys ir tokių veiklos rūšių kaip išgaunamoji ir apdirbamoji

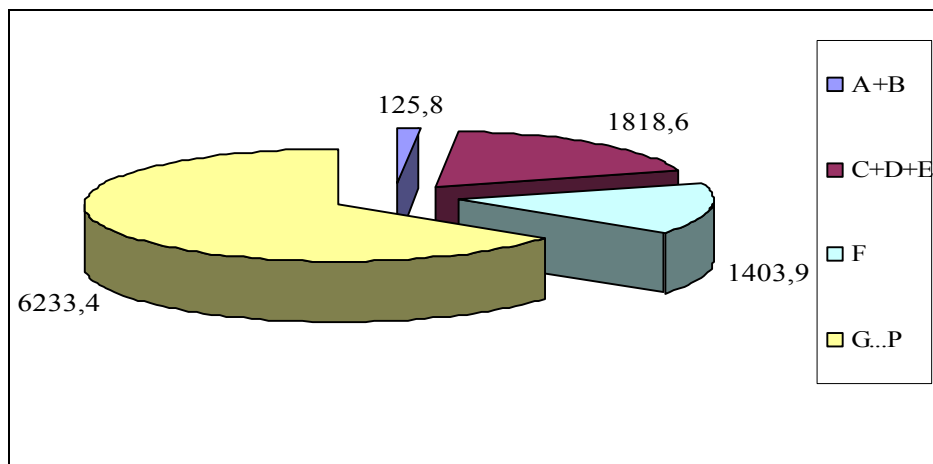
pramonė - 1.7 mlrd. litų (18.4 proc. bendros korekcijos apimties); transportas, sandėliavimas ir ryšiai – 1.25 mlrd. litų (13.6 proc.); statyba – 1.4 mlrd. litų (14.7 proc.); nekilnojamas turtas, nuoma ir kita verslo veikla – 1.22 mlrd. litų (12.8 proc.).

15 lentelė. Neapskaitytos ekonomikos dalis veiklos pridėtinėje vertėje ir šalies BVP
2002 m. [7. P.87]

Kodas	Veiklos rūšis	Pridėtinė vertė, mln. Lt	Korekcijos apimtis, mln. Lt	Korekcijos dalis veiklos pridėtinėje vertėje, %	Korekcijos dalis BVP, %
A	Žemės ūkis, medžioklė ir miškininkystė	3188,4	100,0	3,1	0,2
B	Žuvininkystė	42,9	25,8	60,2	0,1
C+D	Išgaunamoji ir apdirbamoji pramonė	9088,8	1760,0	19,4	3,5
E	Elektros dujų ir vandens tiekimas	1902,9	58,5	3,1	0,1
F	Statyba	2935,0	1403,9	47,8	2,8
G	Didmeninė ir mažmeninė prekyba	8151,4	2918,9	35,8	5,8
H	Viešbučiai ir restoranai	743,2	216,6	29,1	0,4
I	Transportas, sandėliavimas ir ryšiai	6220,9	1258,7	20,2	2,5
J	Finansinis tarpininkavimas	1090,4	0,0	0,0	0,0
K	Nekilnojamas turtas, nuoma ir kt. verslo veikla	3828,4	1224,3	32,0	2,4
L	Valstybės valdymas ir gynimas	2499,3	0,0	0,0	0,0
M	Švietimas	2796,2	69,3	2,5	0,1
N	Sveikata ir socialinis aprūpinimas	1548,4	60,6	3,9	0,1
O	Kita komunalinė ir aptarnavimo veikla	1523,9	473,8	31,1	0,9
P	Privatūs namų ūkiai su samdytu personalu	56,8	11,2	19,8	0,0
A...P	Bendroji pridėtinė vertė	45616,9	9581,7	21,0	
	Bendrasis vidaus produktas	50758,2			18,9

Didžiausia korekcijos dalis (64.6 proc.) tenka paslaugų sektoriui, nes jame reikšmingą vietą užima smulkios įmonės (kuo įmonė mažesnė, tuo didesnė pajamų dalis joje nuslepia – 2.1. dalis). Išgaunamosios, apdirbamosios pramonės ir energetikos sektorių, sukuriančių 24.1 proc. BVP, pridėtinės vertės korekcija - 1818.6 mln. litų (19 proc. visos korekcijos). Nors statybos sektoriuje sukuriama pridėtinė vertė (6.4 proc. BVP) kur kas mažesnė nei pramonėje, korekcija dėl neapskaitytos ekonomikos čia siekė net 1403.9 mln. litų (14.8 proc. visos

korekcijos) (3 pav.). Tokį mastą lemia šios veiklos rūšies specifika: statybinę veiklą vykdo ne tik didelis kiekis smulkių bendrovių, bet ir daug fizinių asmenų, turinčių verslo liudijimus arba dirbančių neregistravus veiklos. Statistikos departamento tyrimo duomenimis šioje verslo srityje dirba daugiausia neregistruotų darbuotojų (apie 10 tūkst. žmonių) [7. p. 90].

3 pav. Neapskaitytos ekonomikos dalis ekonomikos sektoriuose [7.P.89]

Taigi, Lietuvos Statistikos departamento duomenimis, šešėlinė ekonomika 2002 metais Lietuvoje sudarė iki 18,9 proc. bendrojo vidaus produkto (9581.7 mln. litų) [7.P.88]. Šalies šešėlinės ekonomikos dydį kasmet nustato ir LLRI. Instituto paskelbė, kad ŠE dydis 2002 m. buvo 20 proc. BVP [1.P.12]. Tuo tarpu daugelio ekonomistų nuomone, šešėlinės ekonomikos dalis yra kur kas didesnė. Autoritetingas ekonomikos specialistas - „Vilniaus banko“ patarėjas Gitanas Nausėda - remdamasis Vokietijos ekspertų atliktais tyrimais, teigia, kad Lietuvos šešėlinio sektoriaus lyginamasis svoris sudaro 28,7 proc. BVP. Įtakingo Londono laikraščio „The Economist“ duomenimis, ŠE Lietuvoje siekia 19-25 proc. legalios ekonomikos [27].

Palyginimui pateiksiu kitų šalių šešėlinės ekonomikos dydžius. Latvijoje ONE dydis siekia 17 proc. BVP; Lenkijoje - 13 proc., Čekijoje - 9 proc., Slovakijoje - 22 proc., Ukrainoje – 35 proc.[14] Didžiausia šešėlinė ekonomika yra besivystančiose šalyse, vidutiniškai 35-44 proc. BVP. Rekordininkėse Nigerijoje ir Egipte ji siekia 77 proc. BVP, Tailande – 70 proc., Bolivijoje - 67 proc.[45] Pereinamosios ekonomikos šalyse šešėlinė ekonomika vidutiniškai siekia 21-30 proc. BVP. Čia rekordininkės yra Gruzija (64 proc. BVP) ir Rusija (44 proc.). Mažiausia šešėlinė ekonomika yra turtingose šalyse, vidutiniškai 14-16 proc. [45] Išimtis – Graikija (28,3 proc.) ir Italija (26,2 proc.) [16]. Mažiausias „šešėlis“, apie 10 proc. BVP, yra JAV, Austrijoje, JK ir Šveicarijoje [45].

Statistikos departamento duomenimis 2005 m. neapskaitoma ekonomika sudarė 18.7 proc. BVP [7.P.88]. (LLRI duomenimis - 21 proc. BVP [44]).

3. ŠEŠĖLINĖS EKONOMIKOS PREVENCIJA

3.1. Sociologinis tyrimas: viešosios nuomonės tyrimas dėl šešėlinės ekonomikos prevencijos priemonių efektyvumo

Aptardama šešėlinės ekonomikos prevencijos kryptis Lietuvoje remsiuosi valdžios institucijų parengtais kovos su neapskaityta ekonomika planais, ekspertų nuomone, atliktų tyrimų rezultatais. Tačiau, manau, svarbu žinoti ir Lietuvos piliečių požiūrį šešėlinės ekonomikos prevencijos klausimais. Ar prevencija vykdoma tinkama linkme? Ar tai priimtina visuomenei? Ar atneš siekiamus rezultatus?

Tyrimo tikslas – išsiaiškinti kaip Lietuvos gyventojai vertina šešėlinės ekonomikos prevencijos priemones.

Šiam tyrimui naudojami pirminiai informacijos šaltiniai. Pasirinkta apklausos forma. Apklausa atlikta, naudojant specialiai šiam tyrimui sukurtą anketą (3 priedas).

Apklausa buvo vykdoma visoje Lietuvos teritorijoje. Apklausoje dalyvavo nuolatiniai Lietuvos gyventojai nuo 23 iki 55 metų. Jaunesni piliečiai nebuvo apklausiami atsižvelgiant į tai, kad jiems šešėlinės ekonomikos problema gali būti neaktuali, jie su ja dar nesucidūrė, tokiu atveju atsakymai į klausimus būtų netikslūs, neprasmingi. Tyrimo metu buvo apklausti 258 respondentai.

Reikalingas imties tūris buvo paskaičiuotas pagal formulę [3]:

$$n = (z^2 * s^2) / \Delta^2$$

n - atvejų skaičius atrankinėje grupėje;

z - koeficientas, surandamas iš Stjudento pasiskirstymo lentelių, pasirenkamas pagal tai, kokį patikimumą norime gauti. Šiuo atveju buvo pasirinktas 90 proc. patikimumas ($z = 1.64$)

s - imties vidutinis kvadratinis nuokrypis. Jis gali būti nustatomas dviem būdais: 1) remiantis anksčiau atliktais tyrimais arba literatūros šaltiniais; 2) pagal pilotažinio (bandomojo) tyrimo rezultatus. Pasirinkau antrąjį variantą ir atlikau bandomąjį tyrimą. Bandomojo tyrimo metu respondentai atsakinėja į kelis pagrindinius anketos klausimus [3]. Taigi, 30 respondentų (praktikai reiškia nuomonę, kad jeigu tyrėjas savo tyrimo rezultatus norės apdoroti statistiniais būdais, tada minimalus atvejų skaičius neturėtų būti mažesnis kaip 30 (Cohen, Manion, 1989)[3]) atsakė į šiuos 3 anketos klausimus: „Ar sutiktumėte gauti dalį atlyginimo vokelyje?“, „Jūsų nuomone, ar galima išspręsti korupcijos problemą šalyje?“, Jūsų nuomone, ar šalyje legalizavus prekybą narkotikais sumažės nusikalstamų grupuočių pelnas iš šios veiklos?

Norint nustatyti tiriamųjų skaičių, reikia kiekvieno klausimo kiekvienam variantui atskirai skaičiuoti reikiamą atvejų skaičių. Bendras imties tūris nustatomas pagal didžiausią reikšmę [3]. Pvz. Respondentų paklausus „Jūsų nuomone, ar galima išspręsti korupcijos

problema šalyje?“ atsakymai pasiskirstė taip: 39 proc. – „Taip“, 27 proc. - „Greičiausiai taip“, 10 proc. manė, kad „Ne“, 17 proc. - „Greičiausiai ne“, 7 proc. – „Nežinau“.

Norėdami sužinoti, kiek reikia apklausti asmenų, kad iš jų nuomonės būtų galima spręsti apie visą populiaciją, gautus duomenis įstatome į formulę:

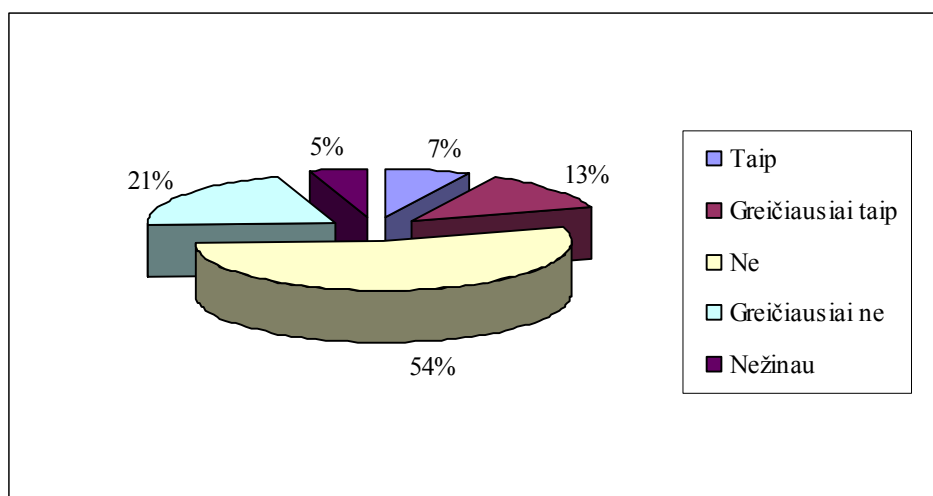
$$s = (\% * (100 - \%)^{1/2} [3]$$

Apskaičiavusi kiekvienam klausimui kiekvienam variantui reikiama atvejų skaičių gavau, kad bendras imties tūris turi būti 258.

Tyrimo rezultatai.

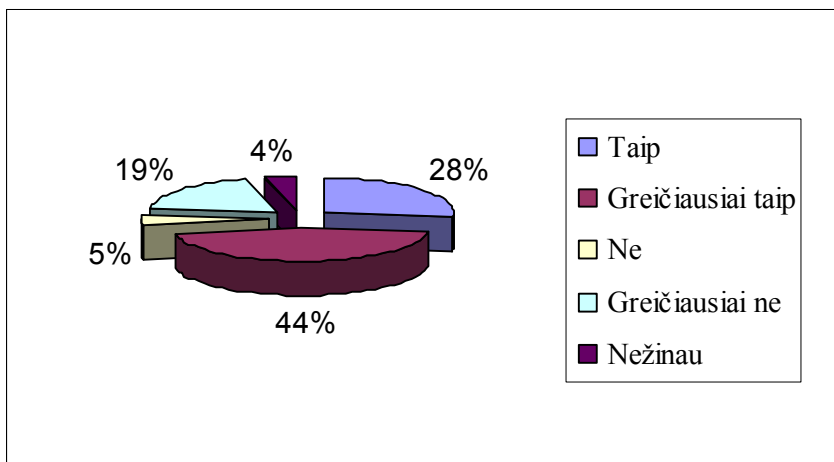
1. Lietuvos piliečių požiūris į atlyginimų mokėjimo „vokeliuose“ problemą, jos sprendimo būdus.

Kaip parodė atlikta apklausa 75 proc. respondentų nesutiktų gauti atlyginimo „vokelyje“, 20 proc. - tai būtų priimtina (4 pav.). Į klausimą „kokį atlyginimą, esant tam pačiam darbui pasirinktumėte?“ 71 proc. respondentų atsakė, kad mažesnę, bet legalų, 29 proc. teigė, kad rinktųsi didesnę atlyginimą, bet „vokelyje“.

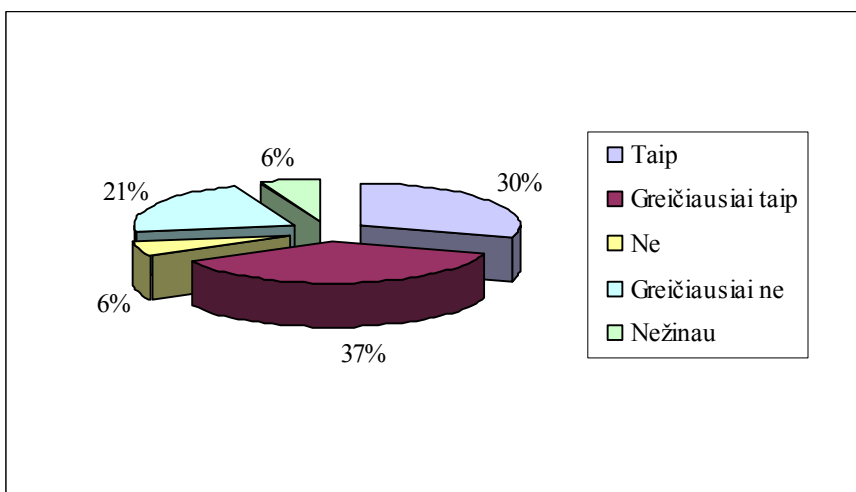

4 pav. „Ar sutiktumėte gauti dalį atlyginimo „vokelyje?“

Respondentų nuomone dalį atlyginimų iš vokelių ištrauktų „Sodros“ įmokų tarifo sumažinimas, taip manė net 72 proc. apklaustųjų (5 pav.). 67 proc. respondentų nuomone, „vokeliuose“ mokamų atlyginimų dalis sumažėtų jei būtų nustatyta „Sodros“ įmokų viršutinė riba. Kad ši prevencijos priemonė „vokelių“ kiekio nesumažins manė 27 proc. respondentų, 6 proc. neturėjo nuomonės šiuo klausimu (6 pav.). Respondentų paklausus ką jie galvoja apie pajamų mokesčio tarifo mažinimą, ar tai, jų nuomone, sumažins atlyginimų mokėjimą vokeliuose, taip daug teigiamai nusiteikusių kaip pastaraisiais atvejais nebuvo: 29 proc. manė – taip, sumažės, 21proc. – greičiausiai taip, 8 proc. – ne, 35 proc.– greičiausiai ne, 7 proc. – neturėjo nuomonės šiuo klausimu.

5 pav. „Jūsų nuomone, ar sumažinus „Sodros“ įmokų tarifą, sumažėtų vokeliuose mokamų atlyginimų dalis?“

6 pav. „Jūsų nuomone, ar „Sodros“ įmokų viršutinės ribos nustatymas paskatintų darbdavius atsisakyti atlyginimų mokėjimo „vokeliuose“?“

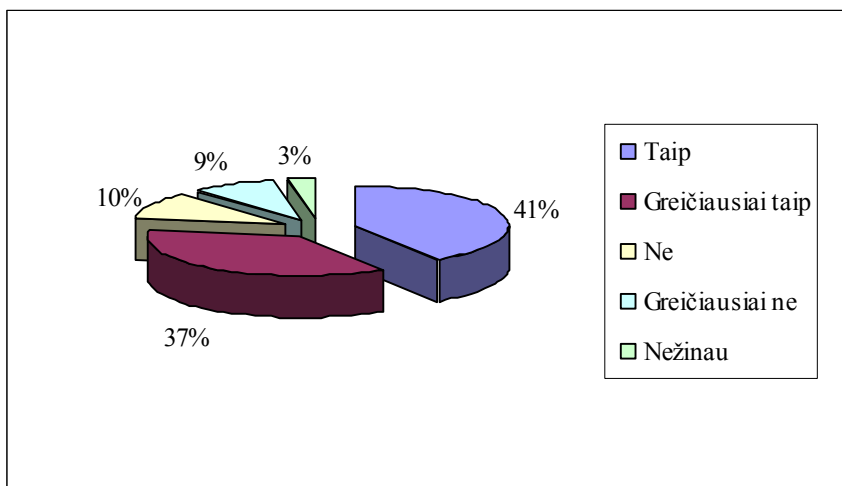
Darydama prielaidą, kad šalyje yra nepakankamai skaidrus lėšų, gautų renkant mokesčius, panaudojimas, respondentų klausiau: „Jūsų nuomone, ar esant skaidresniam mokesčių panaudojimui, pilnai vyriausybės atskaitomybei, būtų mokesčiai mokami noriau?“ 68 proc. apklaustųjų atsakė „Taip“ ir „Greičiausiai taip“, 30 proc. manė, kad „Ne“ arba „Greičiausiai ne“.

2. Korupcija šalyje

Įvertinus respondentų atsakymus į klausimus korupcijos tema galima teigti, kad korupcija - paplitęs reiškinys mūsų šalyje, kuris yra toleruojamas. Apklausos rezultatai rodo, kad 65 proc. respondentų yra davę kyšį, niekada kyšio nedavė 35 proc. apklaustųjų.

Į klausimą „ar esate pasiruošę duoti kyši esant reikalui?“ 28 proc. respondentų atsakė „Taip“, 44 proc. „Greičiausiai taip“, 8 proc. atsakė „Ne“, 16 proc. - „Greičiausiai ne“, 4 proc. neturėjo nuomonės šiuo klausimu.

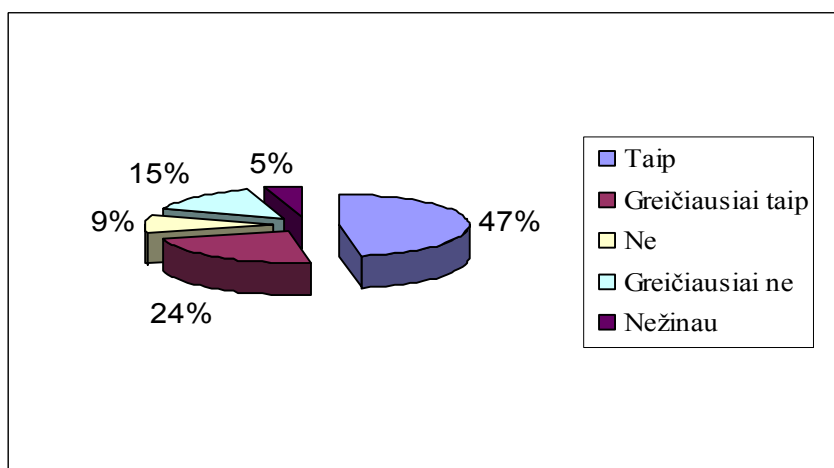
78 proc. apklaustųjų mano, kad kyšiai padeda išspręsti problemas. Kad kyšiai problemų neišsprendžia mano 19 proc. apklaustųjų (7 pav.).

7 pav. „Jūsų nuomone, ar padeda kyšiai išspręsti problemas?“

71 proc. Lietuvos gyventojų mano, kad galima kovoti su korupcija, ši problema yra išsprendžiama. 24 proc. netiki kovos su korupcija sėkme (8 pav.).

Respondentų paklausus „Ar padidinus atlyginimus valdininkams sumažės korupcija šalyje?“ 20 proc. respondentų manė, kad tai efektyvi kovos su korupcija priemonė. Kad atlyginimų padidinimas korupcijos nesumažins manė 79 proc. apklaustųjų.

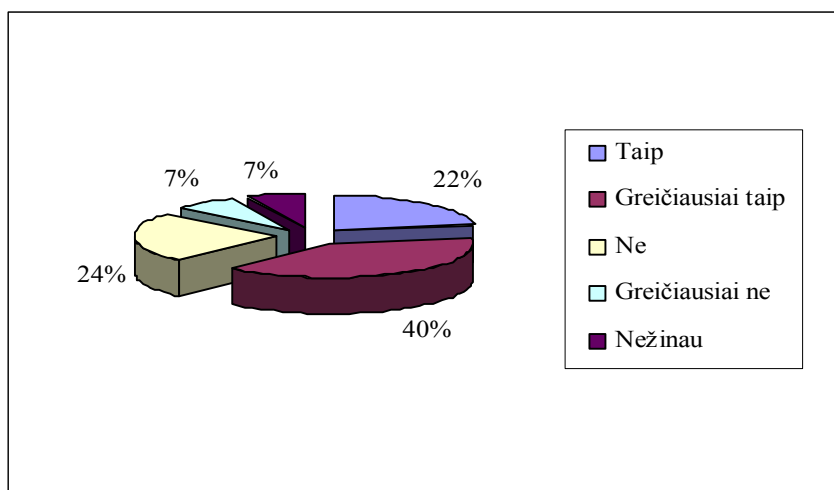
8 pav. „Jūsų nuomone, ar galima išspręsti korupcijos problemą šalyje?“

3. Narkomanijos, prekybos narkotinėmis medžiagomis prevencija

62 proc. respondentų nuomone, jei šalyje būtų legalizuota prekyba narkotikais nusikalstamų grupuočių pelnas iš šios veiklos sumažėtų (9 pav.), tačiau į klausimą „ar

pritartumėte narkotikų legalizavimui šalyje“ teigiamai atsakė tik 9 proc. apklaustųjų, likusi dalis –91 proc.- buvo nusistatę prieš narkotikų legalizavimą šalyje. Tai leidžia daryti išvadą, kad narkotikų legalizavimas - nepriimtina kovos su prekeiviais narkotikais prevencijos priemonė.

Apklausoje metu, į klausimą „Jūsų nuomone, ar šalyje legalizavus prekybą narkotikais sumažės narkomanų skaičius?“, dauguma atsakė „Ne“ - 84 proc., 16 proc. atsakė „Greičiausiai ne“.

9 pav. „Jūsų nuomone, ar legalizavus prekybą narkotikais sumažės nusikalstamų grupuočių pelnas iš šios veiklos?“

3.2. Mokesčių nemokėjimo problema, jos sprendimo būdai

Valstybinė mokesčių inspekcija prie Lietuvos Respublikos finansų ministerijos (VMI prie FM) stengdamasi išlaikyti stabilią makroekonominę aplinką ir valstybės finansų tvarumą, sudarantį palankias ūkio augimo sąlygas nuo 2005 metų kasmet sudaro ir vykdo kovos su oficialiai neapskaityta (šešėline) ekonomika priemonių planus. Atitinkamas 2006 m. planas buvo patvirtintas VMI prie FM viršininko 2005 m. gruodžio 20 d. įsakymu Nr. V-258 „Dėl Valstybinės mokesčių inspekcijos, kovos su oficialiai neapskaityta ekonomika ir mokesčių vengimu 2006 m., priemonių plano tvirtinimo“. Kovos su oficialiai neapskaityta ekonomika ir mokesčių vengimu 2006 m. priemonių plane VMI prie FM nustatė rizikingas (valstybės biudžetinių įplaukų požiūriu) ekonomines veiklos sritis, VMI taikomas priemonės (nuo laiškų išsiuntimo iki nepertraukiamo stebėjimo ir kompleksinių patikrinimų), taip pat pasiektų rezultatų vertinimo kriterijus. Planas apima ne tik pasirinktų ekonominės veiklos sričių, bet ir visų mokesčių vengimo požiūriu rizikingiausių sričių kontrolės veiksmus, pvz.: akcizų, PVM, gyventojų pajamų mokesčio kontrolę, kovą su nelegaliu darbu ir pan. [36]

Mokesčių nemokėjimo problema Lietuvoje tampa vis aktualesnė. Po Lietuvos įstojimo į Europos Sąjungą, tobulėjant šalies ekonominei aplinkai, perimant kitų šalių patirtį, sėkmingai

perimama ne tik veiklos organizavimo, bet mokesčių vengimo praktika. Mokesčių vengimas pereina į kokybiškai aukštesnį lygį, daug dėmesio skiriama sudėtingoms mokesčių vengimo schemoms kurti. Įrodyti mokesčių mokėtojų veiklos neteisėtumą yra labai sudėtinga, kadangi sukčiautojai taip sumažina mokestinę naštą, kad įstatymai formaliai būna nepažeisti. Mokesčių specialistai išskiria tris požymius, kurie padeda atskirti sukčiavimą:

- verslo operacijos neturi ekonominės prasmės;
- operacijos atitinka tik įstatymo formą, bet neatitinka jo turinio;
- verslo operacijos nėra atviros mokesčius kontroliuojančioms institucijoms, slepiama tikroji operacijų esmė [2.P.89].

Augantis mokesčių nemokėjimo mastas įpareigoja valdžios institucijas atkreipti dėmesį į šią problemą, kurti kovos planus. Kovos su oficialiai neapskaityta ekonomika ir mokesčių vengimu planai, kurie yra sudėtinė kovos su mokesčių vengimu priemonių plano dalis, pradėti rengti nuo 2005 metų [30]. Įgyvendinant šį planą taikomas kompleksinis mokesčių mokėtojų kontrolės modelis, t. y. taikomos skirtingos, tačiau tarpusavyje suderintos kontrolės formos: mokesčių mokėtojų veiklos analizė, tiesioginis bendravimas su mokesčių mokėtoju, mokestiniai tyrimai, operatyvūs ir mokestiniai patikrinimai.

Kontrolės priemonės yra parenkamos pagal *mokesčių mokėtojų rizikingumą*, kuris nustatomas remiantis VMI duomenų bazėse sukauptais duomenimis. Šiuo tikslu apskrities mokesčių inspekcija naudojami ir kitų šaltinių (SODROS, muitinės, Nekilnojamojo turto, Juridinių ir fizinių asmenų registro ir pan.) gautais duomenimis. Išanalizavus ir įvertinus visus turimus duomenis bei pateiktą informaciją yra nustatomas mokesčių mokėtojų rizikingumas [29]. Taigi, tik atlikus konkrečios ekonominės veiklos rūšies mokesčių mokėtojų veiklos analizę, įvertinus veiklos riziką, imamasi aktyvių kontrolės procedūrų. Kad toks mokesčių mokėtojų kontrolės modelis pasiteisina, rodo rezultatai. Pavyzdžiui, Panevėžio AVMI 2004 m. atliko 810 mokestinių patikrinimų, o 2005 m. – 426. 2004 metais papildomai priskaičiuota daugiau kaip 4,6 milijono litų mokesčių ir daugiau kaip 2 milijonai litų baudų bei delspinigių. 2005 m. papildomai priskaičiuota atitinkamai 6,4 milijono ir 3,4 milijono litų [53]. Dėl to efektyviau išnaudojamas kontrolės darbuotojų darbas, mažiau trukdomi sąžiningi mokėtojai, gerinama konkurencinė aplinka, daugiau pajamų surenkama į valstybės ir savivaldybių biudžetus.

VMI atkreipia dėmesį į sąrašą įmonių, kurių metinė apyvarta didesnė nei 10 milijonų, jose dirba per 30 darbuotojų, tačiau jų atlyginimai nesiekia 1000 litų [53].

VMI teigia, kad pasiteisina ir gana nauja mokesčių mokėtojų kontrolės forma – *mokestiniai tyrimai*. Mokestiniai tyrimai – tai trijų etapų tyrimas: mokesčių mokėtojų veiklos analizė, vizitavimas, kontrolė. Taigi pasinaudojant mokesčių inspekcijos ir kitų institucijų įvairiose duomenų bazėse sukauptą įvairiapusišką ir išsamia informacija pirmiausia atliekamas mo-

kesčių mokėtojų veiklos analizavimas, identifikuojant galimų pažeidimų riziką, vertinami ekonominės veiklos rodikliai, jų nukrypimas nuo ta pačia ekonomine veikla užsiimančių įmonių veiklos rodiklių [29]. Veiklos analizė užima ypatingą vietą mokesčio mokėtojo kontrolės procedūrose. Analizuojant veiklą nustatomi logiški neatitikimai mokesčio mokėtojo veikloje ir pajamų deklaravime. Vykdamas tokio mokesčių mokėtojo mokesčių patikrinimą daugiausia dėmesio skiriama ne buhalteriniuose dokumentuose nurodytoms sumoms, bet realiai vykusiems sandoriams, jų aplinkybėms ir ekonominiam pagrįstumui [28].

2005 m. vykdant Kovos su neapskaityta ekonomika planą, pasiteisino dar viena nauja mokesčių mokėtojų kontrolės forma, tai - fizinis rizikingiausių *mokesčių mokėtojų veiklos stebėjimas jų veiklos vietoje*. Paprastai keli VMI pareigūnai nepertraukiamai stebi įmonės veiklą, į gamybą, vidaus reikalus nesikišdami. Rezultatai būna įvairūs, bet kaip rodo praktika, pastangos dažniausiai pasiteisina. Pirmiausia, po tokių stebėjimų gerokai padidėja įmonių deklaruojamos apyvartos. Pavyzdžiui, stebint vieną iš Šiaulių parduotuvių jos apyvarta per dieną padidėjo 1000 litų. Vienoje baldų gamybos įmonėje iš esmės pasikeitė užsakovų sudėtis. Jei iki VMI pareigūnų apsilankymo fiziniai asmenys nesudarė net 10 proc., stebėjimo metu tai viršijo 50 proc. visų užsakovų, bendrovės apyvarta taip pat gerokai padidėjo. Taip pat ilgiau stebimose įmonėse nebelieka darbuotojų, dirbančių ne visą darbo laiką. Paprastai jie visi įforminami visai darbo dienai [22]. Pastebėta, kad po šių stebėjimų 20-30 procentų šokteli darbo užmokestis. Kartais įtarus, kad atlyginimai mokami nelegaliai, užtenka pasikalbėti, perspėti įmonės vadovą, ir darbuotojų atlyginimai staiga tampa 500-600 litų didesni [53].

Daug dėmesio skiriant prevencinėms priemonėms įdiegta dar viena nauja kontrolės darbo forma, pagrįsta geranorišku bendradarbiavimu su mokesčių mokėtojais, - *valstybinės mokesčių inspekcijos ir mokesčių mokėtojų tarpusavio pagalbos ir supratimo susitarimai*, pagal kuriuos mokesčių mokėtojai įsipareigoja įdiegti rizikingiausių prekių pardavimo kontrolės sistemą, pagrįstą inspekcijos pateiktų rekomendacijų reikalavimais, taip pat padeda identifikuoti nesąžiningai veikiančios įmonės. VMI savo ruožtu teikia informaciją, pagal kurią mokesčių mokėtojai gali vertinti savo prekybos partnerių rizikingumą, teikia įvairias konsultacijas mokesčių apskaičiavimo, deklaravimo ir sumokėjimo klausimais [29].

Dažnai verslininkai padaro klaidų apskaičiuodami mokesčius ne dėl to, kad norėtų jų išvengti, bet todėl, kad trūksta žinių, patirties [22]. Nors mokėtojai darantys klaidas dėl nežinojimo ar neteisingo įstatymo supratimo, nėra pagrindinis kontrolės padalinių veiklos taikinytis, tačiau priemonių, kad būtų išvengta nesusipratimų imtasi ir šioje srityje. Šia kryptimi dirba VMI švietimo ir konsultavimo skyriai. Šiuo metu didelis dėmesys skiriamas gyventojų aptarnavimui, padedant užpildyti metines pajamų mokesčio deklaracijas, aiškinant elektroninio deklaravimo būdus ir jo privalumus. Praėjusiais metais centrinis mokesčių administratorius buvo sudaręs

galimybę internetu (www.vmi.lt) kiekvienam gyventojui, deklaruojančiam pajamas, atsisiųsti deklaracijų pildymo programą „ABBY Form Filler“ į savo kompiuterį. Šiais metais mokesčių mokėtojams buvo siūloma patobulinta programa „ABBY eForm Filler“ – joje daugiau paaiškinimų ir patarimų. Informacija apie pajamų deklaravimą mokesčių mokėtojams teikiama per masines informavimo priemones, per seminarus, mokymus, didžiuosiuose prekybos centruose, platinant informacinius pranešimus – skrajutes. Taip pat yra organizuojamos atvirų durų dienos. Jų metu mokoma, kaip teisingai užpildyti metines pajamų mokesčio ir gyventojų (šeimos) turto deklaracijas, aiškinama, kaip užpildytas deklaracijas pateikti elektroniniu būdu, norintys gali pasirašyti naudojimosi Elektronine deklaravimo sistema sutartis [28].

VMI kovos su oficialiai neapskaityta ekonomika 2006 metų priemonių plane ypatingas dėmesys skiriamas vykdomai nelegalaus darbo ir atlyginimų mokėjimo „vokeliuose“ prevencijai. Kova su darbo užmokesčio mokėjimu „vokeliuose“ pradėta 2003 metais [30]. VMI nuo 2006 06 05 vykdo akciją „Neimk vokelio, o sužinojęs pranešk“. Gyventojai telefonu 1882 gali pranešti apie atlyginimų mokėjimus vokeliuose bei kitus pažeidimus. Iki š.m. rugpjūčio 18 dienos pasitikėjimo telefonu kreipėsi 623 gyventojai ir jau išnagrinėti 228 jų pranešimai. Nuo akcijos pradžios jau nustatytas 121 administracinės teisės pažeidimas, 38 tikrintos įmonės jau padidino darbo užmokestį, kitos – kontroliuojamos [30]. Skaičiai rodo, kad šviečiamoji veikla, skatinanti neigiamą visuomenės požiūrį į atlyginimų mokėjimą „vokeliuose“, turi būti tęsiama.

Dalį atlyginimų ištraukti iš „vokelių“ tikimasi mažinant gyventojų pajamų mokesčių. Gyventojų pajamų mokesčio mažinimą vertinu teigiamai, tačiau mano nuomone, sumažinus gyventojų pajamų mokesčio tarifą nuo 33 iki 27 proc. (2008-ųjų pradžioje planuojama iki 24 proc.), tikėtis, kad tas kuris iki šiol nemokėjo mokesčių, ims juos mokėti – nerealu. Manau, kad net ir sumokėjus mažesnius mokesčius, už likusius papildomus pinigus žmogus neįstengs įsigyti būstą, naują automobilį ir pan. Nauda elgiantis garbingai neatsvers naudos patirtos elgiantis ne pagal įstatymus. Tikslą būtų galima pasiekti nebent tuo atveju, jei gyventojų pajamų mokesčio tarifas būtų sumažintas perpus, kad ir iki 15 – 20 proc. Tokio sumažinimo efektyvumą iš dalies įrodo neretai atskleidžiamas sukčiavimo būdas, kai su darbuotojais yra sudaromos autorinės sutartys ir dalis pajamų, kurias pagal jų pobūdį reikėtų apmokestinti 27 proc., išmokama apmokestinant 15 proc. tarifu. Tarifo sumažinimo efektyvumu tiki ir 50 proc. Lietuvos piliečių (3.1. dalis). Šitaip sumažinus gyventojų pajamų mokesčių biudžeto „praradimą“ kompensuotų didesnis mokėtojų skaičius.

Paskatų mokėti atlyginimus vokeliuose sumažėtų nustačius „Sodros“ įmokų viršutinę ribą. Tokiu atveju ne tik sumažėtų „storų vokų“ kiekis, bet taip pat atsirastų galimybės įmonėms samdytis kvalifikuočiausia darbo jėgą.

Dar vienas būdas sumažinti „vokeliuose“ mokamų atlyginimų dalį, tai „Sodros“ įmokų tarifo mažinimas. Darbuotojai rūpinasi socialinio draudimo įmokomis, nes dalis įmokų lieka jiems patiems. Tarifo pakeitimas, manau būtų rimta paskata legalizuoti „vokelius“. „Sodros“ įmokų tarifo mažinimo efektyvumu tiki ir 72 proc. Lietuvos gyventojų (3.1. dalis).

Kaip jau minėjau 1.2. dalyje reguliavimas ir biurokratija taip pat vaidina svarų vaidmenį, kad gyvuotų vokelių kultūra. Taigi reguliavimo ir biurokratijos mažinimas darbo santykių srityje, yra itin svarbus veiksnys, kuris paskatintų neslėpti darbinių santykių, o kartu ir pajamų.

Mano nuomone, Mokesčių inspekcija deda išties daug pastangų, kad surinktų kuo daugiau mokesčių. Pažeidimo identifikavimas, jo įrodymas – darbu imlus procesas. Tačiau bylai patekus į teismą, nusikaltę asmenys dažnai gauna itin mažas, padarytam nusikaltimui neadekvačias, baudas. Manau, griežtesnės bausmės ne vieną priverstų pamąstyti ar verta rizikuoti ir veikti ne pagal įstatymus. Taigi, tik didindami spaudimą mokesčių inspekcijai gerų rezultatų nepasieksime, šešėlinės ekonomikos nepažabosime.

Manau, kad mokesčių nemokėjimo problema egzistuoja dar ir todėl, kad nėra skaidraus mokesčių panaudojimo. Mokesčių mokėtojai tik apytiksliai žino kam ir kur bus panaudoti jų pinigai. Dažnai biudžeto projektai būna kritikuotini, biudžetą patvirtinus planai koreguojami, lėšos perskirstomos. Kad ir 2007 m. biudžetas, kurį kritikuoja ir Seimo pozicija ir opozicija, tačiau greičiausiai jis vis tiek bus patvirtintas. Manau, esant skaidresniam mokesčių panaudojimui, pilnai vyriausybės atskaitomybei, mokesčiai būtų mokami noriau. Tam pritarė ir 68 proc. tyrime dalyvavusių Lietuvos piliečių (3.1. dalis).

Mokesčių nemokėjimo problemą galėtų padėti išspręsti dalies mokesčių iš valstybės biudžeto perkėlimas į savivaldybių biudžetus. Tuomet, kai asmens sumokėti pinigai tarnauja jam pačiam ir atiduoti ne taip sunku. Tačiau vėl gi reiktų nepamiršti skaidrumo juos panaudojant.

Taigi, akivaizdu, kad būdų pritraukti daugiau mokesčių į biudžetą yra išties nemažai. Tačiau prieš imantis bet kokio prevencinio veiksmo, būtina prisiminti pagrindinę priežastį sudarančią galimybę išvengti mokesčių, tai - netobula mokesčių sistema. Taigi pirmiausia ir siūlyčiau supaprastinti mokesčių sistemą, kiek įmanoma sumažinti lengvatų ir išlygų.

3.3. Organizuoto nusikalstamumo pažabojimas

Nemažėjantys šešėlinės ekonomikos mastai, žala šalies ūkiui, verčia valstybes imtis priemonių ribojančių „šešėlio“ augimą. Kalbant apie šešėlinės ekonomikos prevencijos priemones, būtina aptarti organizuotą nusikalstamumą, jo pažabojimą, nes organizuotas nusikalstamumas itin glaudžiai susijęs su nelegalios ekonominės veiklos plėtojimu.

Globalinis organizuotų nusikalstamų struktūrų bei ryšių paplitimas, jų reiškimosi formų bei metodų tobulėjimas - nuo primityvių kriminalinio pobūdžio grupuočių iki transnacionalinių nusikalstamų ar net mafijinių susivienijimų – daro didelę žalą šalies ūkiui, kelia grėsmę visuomenės ekonominiam bei socialiniam saugumui. Būtina pastebėti ir tai, kad organizuotas nusikalstamumas beveik visada susijęs su korupcija, o tai kelia grėsmę šalies valdymo sistemai, jos politiniam saugumui. Organizuoto nusikalstamumo tyrimas ir veiksmingos priemonių sistemos šio reiškinio prevencijai ir kontrolei sukūrimas - vienas iš svarbiausių šiuolaikinės kriminologijos, nacionalinės, regioninės ir tarptautinės teisinės politikos ir justicijos tikslų.

Bandymai užkirsti kelią organizuotam nusikalstamumui Lietuvoje pradėti 1992 metais Vyriausybei aprobavus Nusikalstamumo kontrolės Lietuvoje koncepciją (Vyriausybės 1992 04 30 nutarimas Nr. 313). Buvo parengtos ir įgyvendinamos specialios programos bei priemonės: Ekonominių nusikaltimų prevencijos ir kontrolės programa (aprobuota Vyriausybės 1993 12 18 nutarimu Nr. 954); Antikorupcinių priemonių planas (pritarta Vyriausybės 1996 03 15 nutarimu Nr. 356) ir kt.[41]

Kovai su organizuotu nusikalstamumu Lietuvoje yra parengta teisinė bazė, kuri pakankamai efektyviai taikoma. Ji skirta prevencijos priemonių sistemai sukurti ir organizuotų nusikalstamų struktūrų ekonominiam potencialui griauti. Lietuva yra ratifikavusi Jungtinių Tautų konvenciją prieš tarptautinį organizuotą nusikalstamumą bei ją papildančius protokolus [11].

Kovai su organizuotu nusikalstamumu vykdyti Lietuvoje įkurta speciali policijos tarnyba (Lietuvos kriminalinės policijos biuro Organizuoto nusikalstamumo tyrimo vyriausioji valdyba). Kartu su policija šioje srityje aktyviai dirba prokuratūros, valstybės saugumo bei kitų teisės saugos institucijų pareigūnai.

Lietuva daug dėmesio skiria bendradarbiavimo kovojant su organizuotu nusikalstamumu plėtojimui:

- dalyvaujama Baltijos jūros regiono šalių bendrame projekte „BALTCOM-Task Force“, skirtame kovai su organizuotu nusikalstamumu šio regiono valstybėse;
- per Baltijos Ministrų Tarybos struktūras aktyviai bendradarbiaujama su kaimyninėmis šalimis – Latvija ir Estija;
- tęsiamas daugiašalis ir dvišalis bendradarbiavimas su Šiaurės Europos šalimis: Danija, Islandija, Norvegija, Suomija ir Švedija;
- stiprinami dvišaliai santykiai, pasirašant vyriausybines bendradarbiavimo kovojant su organizuotu nusikalstamumu sutartis;
- aktyviai dalyvaujama Interpolo ir Europolo veikloje [11].

Manau, kad Lietuva išties daug dėmesio skiria kovai su organizuotu nusikalstamumu. Tik teigiamai galima vertinti siekimą eliminuoti teisinio reguliavimo spragas, kurios sudarė

galimybę organizuotoms nusikalstamoms struktūroms įgyvendinti savo tikslus. Tačiau rengiant ir priimant naujus įstatymus, reikia nuolat peržiūrėti ir įvertinti jau galiojančius įstatymus, net ir pačius veiksmingiausius ir efektyviausius. Pavyzdžiui, itin veiksmingu instrumentu kovoje su organizuotu nusikalstamumu laikomas Organizuoto nusikalstamumo užkardymo įstatymas. Tačiau su organizuotu nusikalstamumu kovojantys pareigūnai teigia, kad jis ima prarasti savo efektyvumą. Norint pakirsti ekonominį nusikalstamo pasaulio potencialą, reikalingi kitokie teisiniai svertai [42].

3.3. Prekybos žmonėmis prevencija

Lietuva rengia ir įgyvendina Prekybos žmonėmis prevencijos ir kontrolės programas nuo 2002 metų. Prekybos žmonėmis ir prostitucijos kontrolės bei prevencijos 2002–2004 metų programa buvo viena iš pirmųjų Baltijos regione tokių specializuotų programų. Įgyvendindama šią programą, Lietuvos Respublikos Vyriausybė kartu su nevalstybinėmis ir tarptautinėmis organizacijomis įvykdė daug neatidėliotinių priemonių, kad prekybos žmonėmis prevencija ir kontrolė Lietuvoje atitiktų tarptautinius kovos su prekyba žmonėmis standartus. Įgyvendinant programos priemones, atlikta prekybos žmonėmis ir prostitucijos būklės stebėseną, sukurta teisinė bazė, pradėta kurti nevalstybinių organizacijų sistema, skirta užtikrinti prekybos žmonėmis aukų reabilitacijos galimybes, socialinei, psichologinei ir teisei paramai (šiuo metu Lietuvoje veikia 25 nevalstybinės organizacijos, kurios teikia ar pasirengusios teikti pagalbą nuo prostitucijos ir prekybos žmonėmis nukentėjusiems asmenims); surengtos 2 informacinės kampanijos, įgyvendintas specialus informacinis kovos su prekyba žmonėmis projektas ir kitos priemonės; parengta ir įgyvendinama Prekybos žmonėmis ir prostitucijos aukų psichologinės reabilitacijos, profesinio orientavimo ir užimtumo (6 savivaldybėse) 2003–2004 metų programa, kurios tikslas – sukurti sąlygas prekybos žmonėmis ir prostitucijos aukoms sugrįžti į darbo rinką, skatinti šiuos žmones dirbti, suteikti jiems ir tobulinti profesinius bei bendruosius gebėjimus; parengta ir įgyvendinama Prekybos žmonėmis ir prostitucijos prevencinė švietimo 2003–2004 metų programa, patvirtinta švietimo ir mokslo ministro 2003 m. lapkričio 28 d. įsakymu Nr. ISAK-1699 (Žin., 2004, Nr. 13-389), kurios tikslas – sukurti ir įdiegti švietimo priemonių sistemą, pirmiausia – mokyklose, siekiant užkirsti kelią prekybai žmonėmis ir prostitucijai; nuolat rengtas specialus mokymas socialiniams darbuotojams, pedagogams, teisėsaugos institucijų darbuotojams; sukurta liudytojų ir nukentėjusiųjų nuo prekybos žmonėmis apsaugos nuo nusikalstamo poveikio sistema; sustiprėjo bendradarbiavimas su užsienio valstybių ambasadomis ir konsulatais, sprendžiant nukentėjusiųjų nuo prekybos žmonėmis problemas užsienio valstybėse; sustiprėjo tarptautinis bendradarbiavimas, ypač Baltijos regione; veiksmingiau kovota (ypač tarptautiniu mastu) su organizuotomis grupuotėmis, kurios verčiasi prekyba žmonėmis [34].

Lietuvos pastangas kovojant su prekyba žmonėmis teigiamai įvertino JAV valstybės departamentas. 2005 m. JAV Valstybės departamento metinėje ataskaitoje teigiama, kad Lietuva

patenka į pirmąją šalių grupę, kurios įvykdė visus reikalavimus, kovojant su prekyba žmonėmis ir padarė pažangą 2004 m. įgyvendinant šio reiškinio kontrolės priemones [27].

2005 m. gegužės 19 d. Vyriausybė patvirtino naują Prekybos žmonėmis prevencijos bei kontrolės 2005-2008 m. programą [34]. Ši programa – tai Prekybos žmonėmis ir prostitucijos kontrolės bei prevencijos 2002–2004 metų programos, kuriai pritarta Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2002 m. sausio 17 d. nutarimu Nr. 62, nuosekli tęsa. Programos paskirtis – sukurti ir įdiegti Lietuvoje kryptingą, ilgalaikę ir kompleksinę prekybos žmonėmis kontrolės ir prevencijos priemonių sistemą. Programa parengta atsižvelgiant į Prekybos žmonėmis ir prostitucijos kontrolės bei prevencijos 2002–2004 metų programos įgyvendinimo rezultatus, poreikį toliau vykdyti pasiteisinusias priemones, sunkumus, atsiradusius vykdant kai kurias iš jų, taigi būtinumą programą patikslinti siekiant veiksmingesnio konkrečių prekybos žmonėmis ir prostitucijos prevencijos bei kontrolės priemonių poveikio. Programos priemonėms įgyvendinti numatoma skirti per 6 mln. litų [34]. Prekybos žmonėmis prevencijos bei kontrolės programos svarbiausi tikslai:

- šalinti prekybos žmonėmis ir prostitucijos priežastis bei sąlygas;
- sukurti prevencijos priemonių sistemą;
- griauti nusikalstamų grupių, užsiimančių prostitucijos ir prekybos žmonėmis organizavimu, tinklus [51].

Tikimasi, kad įgyvendinus šią Programą, pagerės informacijos apie prekybos žmonėmis ir prostitucijos būklę Lietuvoje kaupimas ir analizė, bus įgyvendintos tarptautinių teisės aktų rekomendacijos, pagerės visuomenės informavimas apie prekybą žmonėmis, prostitucijos kontrolę ir prevenciją. Taps veiksmingesnė ankstyvoji prevencija, taikoma potencialioms aukoms, operatyvesnė ir tikslingesnė socialinė, teisinė, psichologinė ir medicininė pagalba nukentėjusiesiems, jų apsauga. Pagerės valstybės institucijų, įstaigų ir nevalstybinių organizacijų bendradarbiavimas kovojant su prekyba žmonėmis. Pagerės organizacinis, taktinis Lietuvos policijos darbas kovojant su šiais reiškiniais, bus veiksmingiau kovojama su nusikalstamomis struktūromis, tobulės ikiteisminis tyrimas ir teisminė praktika, sumažės aukų. Sustiprės tarptautinis bendradarbiavimas. Nepilnamečiams, nukentėjusiems nuo prekybos žmonėmis, bus taikomos tinkamesnės prevencijos ir reabilitacijos priemonės, sumažės nepilnamečių, tapusių prekybos žmonėmis aukomis, tobulės jų paieška [34]

Nors Lietuvos pastangas kovojant su prekyba žmonėmis teigiamai įvertino ir JAV, vis gi spragų yra. Pirmiausia – intymios paslaugos prieinamos bet kuriam. Kaip pavyzdį panagrinėsiu Lietuvos spaudą. Spaudoje gausu skelbimų kviečiančių naudotis intymiomis paslaugomis. Žinoma, tokios paslaugos nėra įvardinamos tiesiogiai, paprastai tai vadinama „masažu“, „gėlių atvežimu į namus“, „malonios draugės“, „malonus vakaro praleidimas“ ir pan.

Siekiant kontroliuoti ir reglamentuoti šių paslaugų teikimą, 2000m. liepos 18 d. buvo priimtas Lietuvos Respublikos reklamos įstatymas, kuris draudžia bet kokiomis formomis ir priemonėmis skleisti sekso paslaugų reklamą. Tačiau šiuo metu nėra teisinių priemonių, draudžiančių dviprasmiškus skelbimus spaudoje [52]. Taigi, prekeiviai turi galimybę nevaržomai reklamuotis bei vilioti klientus, o tai tiesiogiai skatina prekybą žmonėmis.

Kalbant apie spragas įstatymuose būtina paminėti Lietuvos Respublikos Baudžiamąjį kodeksą. Pagal LR BK – vyresni nei 14 metų vaikai nedraudžiami. Taigi, 14 – 18 metų amžiaus vaikai yra teisiškai neapginti nuo tvirkintojų, o kaltininkai - nebaudžiami. Pastebėjus šią įstatymo spragą už LR BK atsakingi teisininkai pasiūlė amžiaus cenzą padidinti iki 16 metų [18]. Bet čia kyla klausimas: kas tuomet teisiškai apgins 16 – 18 metų amžiaus vaikus? Iš dalies šį nebaudžiamumo faktą, manau, būtų galima susieti faktu, kad visais nustatytais prekybos nepilnamečiais atvejais, tai buvo 14 - 17 metų merginos [34], kurios buvo verčiamos tapti prostitutėmis ar buvo įtrauktos į šią veiklą. Manu, kad tai nėra neišsprendžiama problema: amžiaus cenzą reikia didinti iki 18 metų.

3.4. Narkotikų kontrolė ir narkomanijos prevencija

Iki 2004 m. vykdoma narkotikų kontrolės ir narkomanijos prevencijos veikla rėmėsi Nacionalinės narkotikų kontrolės ir narkomanijos prevencijos 1999–2003 metų programos nuostatomis. Šios programos organizavimas nebuvo pakankamai nuoseklus ir sistemiškas, koordinuotas ir kontroliuojamas. 2004 m. balandžio 8 d. Vyriausybė patvirtino naują Nacionalinę narkotikų kontrolės ir narkomanijos prevencijos 2004–2008 metų programą. Strateginis Programos tikslas – sustabdyti ir sumažinti narkomanijos plitimą, nustatyti ir įgyvendinti pagrindines valstybės politikos gaires ir veiklos kryptis narkomanijos prevencijos ir narkotikų kontrolės srityje, padidinti narkomanijos prevencijos Lietuvoje veiksmingumą [37].

Šiuo metu valstybė koordinuoja ir vykdo šias politikos kryptis, orientuotas į narkomanijos prevencijos ir narkotikų kontrolės uždavinių įgyvendinimą:

- teisės aktų leidybos politika. Tobulinama narkomanijos prevenciją ir kontrolę reglamentuojanti teisinė bazė, vertinamas narkomanijos prevenciją ir narkotikų kontrolę reglamentuojančių teisės aktų efektyvumas[37].
- sveikatos apsaugos politika. Siekiama, kad visi narkomanija sergantys asmenys gautų reikiamą psichologinę, medicinos pagalbą, būtų vykdoma su narkomanija susijusių infekcinių ligų plitimo prevencija. 2005 m. Lietuvoje veikė 62 psichikos sveikatos centrai. Stacionarinę pagalbą priklausomybės ligomis sergantiems asmenims nuo 2002 m. teikia 5 specializuoti Vilniaus, Kauno, Klaipėdos, Šiaulių ir Panevėžio priklausomybės

ligų centrai. Tačiau būtina pastebėti, kad šiuo metu nėra nė vieno specializuoto skyriaus paaugliams ir vaikams [37].

- baudžiamoji politika. Siekiama optimizuoti operatyvinę veiklą ir baudžiamąjį procesą, kad nusikalstamos veikos būtų atskleidžiamos ir tiriamos greitai, kokybiškai, visiškai įgyvendinami teisėtumo ir bausmės neišvengiamumo principai [37]. Čia manau reikia atkreipti dėmesį į tai, kad LR BK numato gana švelnias bausmes (paprastai nuteisiami lygtinai arba laisvės atėmimu keliems mėnesiams, dažnai paleidžiami laisvėn anksčiau laiko [32]) už narkotinių medžiagų laikymą, gabenimą ar bandymą jas parduoti. Tokių bausmių skyrimas neturi jokio auklėjamojo poveikio, neilgai trukus jie išėina į laisvę ir vėl imasi to paties. Griežtesnė atsakomybė numatyta tik už neteisėtą didelio ir labai didelio kiekio narkotinių ar psichotropinių medžiagų disponavimą, pardavimą ar kitokią platinimą. Taigi, gal vertėtų griežčiau bausti ir smulkius prekeivius su nedideliais narkotikų kiekiais? Būtina atkreipti dėmesį ir į tai, kad apie 15 proc. visų teisiamųjų, esmingai nesikeičiant bylos aplinkybėms, teismų buvo nuteisti pagal švelnesnį įstatymą, negu prašyta kaltinime. Nustatyta, kad prokurorai kartais siūlo teisiamiesiems skirti švelnesnę nei įstatymo numatytą bausmę (BK 45 straipsnis) ar atidėti paskirtos bausmės vykdymą (47 straipsnis) [32]. Siekiant išvengti tokio pobūdžio klaidų, turėtų būti stiprinama nuosprendžių teisėtumo ir pagrįstumo kontrolė, apskundžiant neteisėtus ir nepagrįstus nuosprendžius įstatymų nustatyta tvarka. Valstybiniam kaltintojams privalo griežtai laikytis įstatymų
- švietimo politika. Siekiama sukurti teisinio vaikų ir šeimų švietimo sistemą, teikiant prioritetus vaikų teisiniui švietimui ugdymo įstaigose, vaikų ir šeimų teisiniui švietimui per visuomenės informavimo priemones, alkoholio, narkotinių medžiagų neįsivartojimo propagavimui. Tai, kad vaikų švietimui turi būti skiriamas didelis dėmesys rodo statistikos duomenys: Lietuvoje 1995 m. nelegalius narkotikus bandė 3,2 proc. 15–16 metų moksleivių, tuo tarpu 2003 m. - 15,6 proc.[55]

Lietuva aktyviai bendradarbiauja su įvairiomis tarptautinėmis organizacijomis: Europos narkotikų ir narkomanijos stebėsenos centru (EMCDDA), Europolu, Interpolu, Jungtinių Tautų tarptautiniu narkotikų kontrolės komitetu (INCB) bei kitomis tarptautinėmis organizacijomis. Taip pat dalyvauja narkomanijos prevencijai skirtuose tarptautiniuose renginiuose, siekia kuo daugiau panaudoti narystės tarptautinėse organizacijose teikiamas galimybes, perimti teigiamą kitų valstybių narkomanijos prevencijos ir narkotikų kontrolės patirtį [55].

Ypač daug dėmesio skiriama tarptautiniam bendradarbiavimui su užsienio valstybių prokuratūromis, kitomis teisėsaugos institucijomis. Užmegzti glaudūs ryšiai su Švedijos, Olandijos, Vokietijos, Didžiosios Britanijos prokuratūros, kriminalinės policijos, muitinės

pareigūnais. Aktyviai dalyvaujama tiriant tarptautinius organizuotus narkotikų kontrabandos ir kitų kategorijų nusikaltimus [32].

Kovoje su prekyba narkotikais lemiamas vaidmuo tenka muitinei. Lietuvos muitinėje įsteigus kovos su narkotikais padalinius, išaugo užregistruotų nusikaltimų, susijusių su narkotikų gabenimu per valstybės sieną, skaičius. Jei 2000 m. dėl narkotikų kontrabandos nebuvo iškelta nei viena byla [32], tai 2003 m. dėl narkotikų kontrabandos pradėta 15 ikiteisminių tyrimų (2002 m. iškelta 14 baudžiamųjų bylų) [50].

Pastaruoju metu daug dėmesio skiriama bendradarbiavimui su trečiosiomis šalimis. Apsikeitimas informacija įgalina nustatyti narkotikų (taip pat ir kitų kontrabandinių prekių) gabenimo maršrutus bei suplanuoti patikrinimus [56].

Šiuo metu daugelyje Europos valstybių yra garsiai reikalaujama legalizuoti narkotikus. Apie narkotikų legalizavimą užsimenama ir Lietuvoje. Pateikiu keletą legalizavimo argumentų:

- narkotikų legalizavimas ir valstybės kontroliuojamas apmokestintas narkotikų pardavimas sužlugdys tarptautinę narkotikų mafiją;
- jei narkotikai bus parduodami pigiai arba dalinami nemokamai tiems, kas nuo jų priklauso, tuomet pastarieji neturės vykdyti nusikaltimų, kad gautų pinigų narkotikams;
- narkotikų problema yra tokia didelė šiais laikais, kad vis tiek neįmanoma su ja kovoti. Taigi, geriau sutelkti kuo daugiau dėmesio į žalos mažinimą, kuri sukelia piktnaudžiavimas narkotikais, suteikiant vartotojui metadono ar kitų pigių, grynų narkotikų, švirių adatų ir informacijos kaip narkotikai gali būti vartojami su kuo mažesne rizika;
- reikia legalizuoti hašišo ir marichuanos vartojimą, nes hašišas ir marichuana yra “lengvi” narkotikai. Jie sukelia nedidelę intoksikaciją, kuri nedaro poveikio aplinkai. Hašišo rūkoriai niekuomet netampa agresyviais, skirtingai negu išgėrę alkoholio asmenys, o žalingas poveikis yra sunkiai įvardijamas. Prie kanapių nepriprantama, nuo jo nebūna pagirių [55].

Aš narkotikų legalizavimo idėjos nepalaikau. Visų pirma dėl to, kad legalizavus narkotikus didesnė dalis visuomenės turės galimybę juos išbandyti, patenkinti smalsumą, patirti taip plačiai aprašomą jų poveikį (Švedijoje per 1965-1967 metų laikotarpį, kai receptai buvo išrašomi legaliai narkomanų, kurie narkotikus leidosi į veną, skaičius padidėjo[55]). O kaip žinia, narkotikų bandomasis vartojimas yra pirmas žingsnis link tapimo nuolatiniu vartotoju. Nemanau, kad legalizavus narkotikus žlugs bent viena nusikalstama grupuotė, kadangi žlugs vienam „verslui“, didesnės pastangos bus nukreiptos į kitą nelegalią veiklą, nes, kaip jau minėjau, nusikalstamos grupuotės visada vykdo kelias nusikalstamas veiklas. Be to legalizavus narkotikus, manau tos pačios grupuotės ir imtų juos pardavinėti, tad jei ir sumažėtų pelnas iš šios

veiklos, tai tik nežymiai. Prieš narkotikų legalizavimą pasisakė net 91 proc. apklaustųjų (3.1. dalis).

Apibendrinant narkomanijos problemą, manau galima teigti, kad narkotikų kontrolės ir narkomanijos prevencijos veikla yra gana efektyvi. Efektyviausiai vykdomos narkomanijos prevencijos kryptys – sveikatos apsauga bei švietimas. Imama suprasti, kad narkomanija – liga, nevengiama tai pripažinti, kreiptis pagalbos (2002 m. sveikatos priežiūros įstaigose užregistruoti 4405 narkomanai, 2005 m. – 5011 narkomanų [57]). Didžiausia problema išlieka nemažėjanti narkotikų vartojimas, taigi prioritetinėmis narkomanijos prevencijos ir narkotikų kontrolės kryptimis turi tapti narkotikų pasiūlos ir paklausos mažinimas.

3.5. Korupcijos mažinimo priemonės

Lietuva turi plačią teisinę ir institucinę kovos su korupcija bazę. Lietuvoje priimta daug teisės aktų, priskirtinų antikorpuciniams. Juos būtų galima suskirstyti į tris grupes:

- įstatymai, nustatantys teisinę atsakomybę už korupcines veikas: Baudžiamasis kodeksas, Administracinių teisės pažeidimų kodeksas, Civilinis kodeksas, jų pakeitimo ir papildymo įstatymai;
- kiti įstatymai: Gyventojų turto ir pajamų deklaravimo, Viešųjų ir privačių interesų derinimo valstybinėje tarnyboje, Viešųjų pirkimų, Viešojo administravimo, Valstybės tarnybos įstatymai, Pinigų plovimo prevencijos, Asmenų turto įsigijimo ir pajamų teisėtumo pagrindimo, Konkurencijos, Politinių kampanijų finansavimo kontrolės ir kt.;
- Seimo ir Vyriausybės priimti teisės aktai, Ministro Pirmininko potvarkiai, nustatantys konkrečias kovos su korupcija priemones: Seimo 2001 m. gegužės 10 d. rezoliucija „Dėl kovos su korupcija“, Vyriausybės 1999 m. sausio 15 d. nutarimas Nr. 62 „Dėl organizuoto nusikalstamumo ir korupcijos prevencijos programos“ ir kt. [33]

2002 m. sausio 17 d. buvo patvirtinta Nacionalinės kovos su korupcija programa, jos įgyvendinimo priemonių planas. Svarbiausias šios programos tikslas – sumažinti korupciją Lietuvoje, siekti, kad ji kuo mažiau trukdytų plėtoti ekonomiką, demokratiją, siekti socialinės gerovės ir stiprinti nacionalinį saugumą [33].

Įvardijant korupciją kaip problemą reikia atskirti dvi pagrindines jos sudedamąsias dalis: *asmenis*, dalyvaujančius šiame nusikaltime, jų motyvus, interesus ir pažeidžiamas teisės normas, *nuo tvarkos* kuri sudaro sąlygas vienai iš pusių mokėti pinigus, o kitai pusei juos paimti [21].

Galima išskirti šias tradicines antikorpucines priemones darančias poveikį nusikaltime dalyvaujantiems asmenims:

- baudų prasižengusiems didinimas. Manu, nėra efektyvi antikorupcinė priemonė, nes jei asmuo nusprendė siekti tikslo duodant kyšį (inicijuojat korupciją), tai tik dėl to, kad jo nuomone tai padės išspręsti ar sumažinti kylančias problemas. Duodamas kyšį jis tarsi pasirenka vieną blygybę, kad išvengtų kitos, jo nuožiūra didesnės blygybės. Baudų didinimas nesustabdys ir valdininko, nes į korupciją įsitrauki tik tuo atveju kai galvoji, kad esi saugus ir tavęs nepagaus;
- išlaidų specialioms tarnyboms padidinimas;
- valdininkų algų padidinimas. Nemanau, kad didesni atlyginimai padės išspręsti korupcijos problemą, nes paprastai, kad ir kiek gauni, noras gauti dar daugiau pajamų išlieka.
- visuomenės švietimas (nepakantumo korupcijai didinimas)[21].

Tačiau šios priemonės nepaliečia pagrindinio korupcijos veiksnio – korupcinių sąlygų. Norint efektyviai kovoti su korupcija būtina identifikuoti sritis, kuriose yra didžiausios korupcijos paplitimo galimybės. Šių sričių tyrimas, sąlygų korupcijai plisti eliminavimas leis pažaboto korupciją.

Reguliavimo ir kontrolės sistema. Tai labiausiai išsiplėtusi valdžios veiklos sritis, kuri sąlygoja korupcijos paplitimą. Reguluojama viskas: verslo santykiai, darbas, gamyba, kokybė, kainos ir t.t. Verslininkai yra priversti daug laiko skirti prievolėms įvykdyti. Kad pagerintų savo padėti, jie perka „gerą valią“, o tai padaryti įmanoma, nes taisyklės yra dviprasmiškos, pareigūnai gali jas interpretuoti savo nuožiūra, sprendimai priimami diskretiškai. Taigi, būtina tobulinti sprendimų priėmimo procedūras; mažinti valdininkų diskretiškų sprendimų ir veiksmų galimybes.

Valstybės paramos teikimas vykdomas įvairiomis formomis: lengvatomis, subsidijomis, lengvatinėmis paskolomis ir kt. Tai, kad įstatymai leidžia valdžiai spręsti, ką remti, suteikia materialinės naudos siekiančiam subjektui galimybę ta teise pasinaudoti ir paramą „nusipirkti“. Korupciją šioje srityje galima sumažinti nustačius griežtus paramos teikimo kriterijus, arba mažinant patį valstybės paramos ir privilegijų dalinimą.

Teisės aktų leidyba. Šioje srityje korupcijos problema yra glaudžiai susijusi su pataikavimu rinkėjams. Dažnai kuriami ir priimami įstatymai naudingi tik tam tikroms grupėms. Taip viena visuomenės grupė pasiremdama įstatymu gali pasipelninti visų kitų sąskaita. Tokiu atveju kyla įtarimas, kad ši grupė galėjo šiuos pakeitimus inicijuoti, už juos sumokėti. Su korupcija šioje srityje galima kovoti netoleruojant favoritizmo, nesuteikiant išskirtinių teisių atskiroms grupėms, nepriimant įstatymų ar nutarimų leidžiančių gyventi kitų sąskaita.

Viešieji pirkimai. Viešųjų pirkimų korupciniai santykiai yra sąlygojami neskaidrių viešųjų pirkimų vykdymo būdų, plačių pirkimus vykdančių asmenų ir organizacijų įgaliojimų

parenkant šiuos būdus, vertinant atrankos kriterijus. Šiuo atveju pirkėjas nėra asmeniškai suinteresuotas nupirkti geriausios kokybės produktą mažiausia kaina, o net gi priešingai, jis gali dirbtinai didinti kainą siekdamas asmeninę naudą. Norint sumažinti korupciją šioje srityje pirmiausia reikia atsisakyti riboto konkurso būdo, visus konkursus organizuoti atvirus, o siekiant išvengti didelio dalyvių skaičiaus pirmiausia detalai vertinant tuos pasiūlymus, kurių kaina yra mažiausia; nustatyti, kad organizacija iš tiekėjo reikalautų tik tokios informacijos, kuri yra būtina vertinant, ar tiekėjas atitinka ekonominius, finansinius, techninius reikalavimus [9. P.129–139].

Nors dažniausiai kaip prielaida korupcijai yra pažymimas žmogiškasis faktorius (duodančiojo ir imančio kyši moralė), tačiau korupcijos prevencijos priemonėmis pakeisti visų žmonių charakterio ypatybių neįmanoma. Korupciją pažaboti galime: sumažinę valdžios atstovų diskretiškų sprendimų ir veiksmų galimybes, padidinę valstybės pareigūnų atsakomybę ir atskaitomybę už priimamus sprendimus. Kad su korupcija kovoti galime manė ir 72 proc. respondentų.

IŠVADOS IR PASIŪLYMAI

1. Šešėlinė ekonomika egzistuoja visose šalyse. Oficialiai neapskaityta ekonomika apima visus oficialiosios statistikos neapskaitytus, bet į BVP įskaičiuojamus sandorius. Lietuvoje šešėlinės ekonomikos mastą lemia: kultūriniai ir istoriniai veiksniai, nepakeliama mokesčių našta, mokesčių politikos nenuoseklumas, nepalanki verslo aplinka, rinką reguliuojančios įvairios, dažnai dviprasmiškos taisyklės, į Lietuvos teisę perkeliama ES reguliavimai ir daug kainuojantis kokybės, saugumo ir kitų reikalavimų įgyvendinimas, valstybės institucijų neefektyvumas, aukštas korupcijos lygis šalyje.

2. Įvertinti šešėlinės ekonomikos mastą – sudėtingas uždavinys. Nėra vieningos nuomonės kokio dydžio „šešėlį“ turime Lietuvoje. Statistikos departamentas paskelbė, kad šešėlinė ekonomika 2005 m. sudarė 18.7 proc. šalies BVP. LLRI paskelbė, kad 2005 m. šešėlinė ekonomika buvo 21 proc. BVP. Daugelio ekonomistų nuomone, šešėlinės ekonomikos dalis yra kur kas didesnė, iki 29 proc. BVP. Nustatyti šešėlinės ekonomikos mastą sunku dėl to, kad reikia stebėti ir vertinti tai, ko verslininkai ne tik nenori viešai rodyti, bet dar ir slepia. Daug diskusijų kyla dėl šešėlinės ekonomikos vertinimo metodų parinkimo, jų efektyvumo.

3. 2004 m. atlikto šešėlinės ekonomikos tyrimo metu buvo nustatyta, kad reikšmingiausią neapskaitytos ekonomikos dalį sudaro nedeklaruojamos įmonių pajamos, neoficialus užimtumas, neapskaitomas darbo užmokestis. Tyrimo metu gauti duomenys:

- 2002 m. nefinansinių įmonių sektoriuje vidutiniškai nedeklaruota apie 14.3 proc. pajamų;
- 2002 m. Lietuvoje buvo 104 tūkst. nelegalių darbuotojų;
- 2002 m. ūkio subjektai nedeklaravo mažiausiai 23 proc. formaliai ir neformaliai samdomiems darbuotojams mokamo darbo užmokesčio.

4. Reikšmingiausios nelegalios veiklos Lietuvoje - nelegali alkoholio gamyba ir pardavimas (galimos pajamos -178.2 mln.lt.) , narkotinių medžiagų gamyba ir pardavimas (136.4 mln.lt.), seksualinės paslaugos (193 mln.lt.), vogtų automobilių pardavimas (53.2 mln.lt.), nelegali audio, vaizdo ir kitų įrašų bei kompiuterinių žaidimų kopijų gamyba ir platinimas (93 mln.lt). Per 2002 m. šiose veiklose buvo sukurta apie 368 mln.lt. pridėtinės vertės. Nelegalių veiklų vertinimo rezultatai į šalies BVP neįskaičiuojami. Jei taip būtų, pridėtinė vertė, minėtose nelegaliose veiklose sudarytų iki 1 proc. BVP.

5. Mokesčių nemokėjimo problema tampa vis aktualesnė Lietuvoje. Po Lietuvos įstojimo į ES mokesčių vengimas perėjo į kokybiškai aukštesnį lygį, daug dėmesio skiriama sudėtingoms mokesčių vengimo schemoms kurti. Siekiant kovoti su mokesčių nemokėjimu taikomos skirtingos, tačiau tarpusavyje suderintos kontrolės formos: mokesčių mokėtojų veiklos analizė, mokesčiai tyrimai, operatyvūs ir mokesčiai patikrinimai, mokesčių mokėtojų veiklos stebėjimas jų veiklos vietoje. Aktyviai kontroliuojamas gyventojų turto ir pajamų deklaravimas,

vykdoma nelegalaus darbo ir atlyginimų mokėjimo vokeliuose prevencija. Nuo 2005 metų pradėti rengti kovos su oficialiai neapskaityta ekonomika ir mokesčių vengimu planai, kurie yra sudėtinė kovos su mokesčių vengimu priemonių plano dalis. Taikytos priemonės įtakojo teigiamus pokyčius – į valstybės ir savivaldybių biudžetus surinkta daugiau pajamų, daugelyje įmonių didėjo vidutinis darbo užmokestis.

6. Lietuva daug dėmesio skiria nelegalių ekonominių veiklų prevencijai. Rengiamos ir įgyvendinamos specialios prevencijos ir kontrolės programos. Bandymai užkirsti kelią organizuotam nusikalstamumui Lietuvoje pradėti 1992 metais Vyriausybei aprobavus Nusikalstamumo kontrolės Lietuvoje koncepciją (Vyriausybės 1992 04 30 nutarimas Nr. 313). Nuo 2002 metų Lietuva rengia ir įgyvendina Prekybos žmonėmis prevencijos ir kontrolės programas. Prekybos žmonėmis ir prostitucijos kontrolės bei prevencijos 2002–2004 metų programa buvo viena iš pirmųjų Baltijos regione tokių specializuotų programų. Lietuva turi plačią teisinę ir institucinę kovos su korupcija bazę.

7. Atlikto sociologinio tyrimo „Viešosios nuomonės tyrimas dėl šešėlinės ekonomikos prevencijos priemonių efektyvumo“ rezultatų analizė leido sužinoti Lietuvos piliečių nuomonę svarbiausiais šešėlinės ekonomikos prevencijos klausimais. Tyrimas parodė, kad:

- Lietuvos piliečiai nepitaria atlyginimų mokėjimui vokelyje. Atlyginimo vokelyje gauti nesutiktų 76 proc. respondentų;
- 78 proc. respondentų nuomone dalį atlyginimų iš vokelių ištrauktų „Sodros“ įmokų tarifo sumažinimas;
- 66 proc. respondentų nuomone, „vokeliuose“ mokamų atlyginimų dalis sumažėtų jei būtų nustatyta „Sodros“ įmokų viršutinė riba;
- 65 proc. respondentų yra davę kyšių, 72 pasiruošę duoti kyšių esant reikalui, o net 78 proc. apklaustųjų mano, kad kyšiai padeda išspręsti problemas;
- 72 proc. Lietuvos gyventojų mano, kad galima kovoti su korupcija, ši problema yra išsprendžiama. 24 proc. netiki kovos su korupcija sėkme;
- 92 proc. respondentų nepritarė narkotikų legalizavimui šalyje.

Lietuva intensyviai kovoja su neapskaitoma ekonomika, tačiau nemažėjantis šešėlinės ekonomikos mastas rodo, kad taikomos prevencijos priemonės nėra pakankamai efektyvios. Remdamasi moksline ir metodine analize bei atliktu sociologiniu tyrimu, pateikiu pasiūlymus, kokias prevencijos priemones dar būtų galima taikyti, kad būtų pasiekti geresni kovos su neapskaitoma ekonomika rezultatai:

- supaprastinti mokesčių sistemą, kiek įmanoma sumažinti lengvatų ir išlygų;
- gyventojų pajamų mokesčio tarifą sumažinti iki 15 – 20 proc.;

- nustatyti „Sodros“ įmokų viršutinę ribą;
- sumažinti „Sodros“ įmokų tarifą;
- reguliavimo ir biurokratijos mažinimas darbo santykių srityje;
- dalį mokesčių iš valstybės biudžeto perkelti į savivaldybių biudžetus;
- uždrausti dviprasmiškus skelbimus spaudoje;
- sugriežtinti bausmes smulkiems narkotikų prekeiviams;
- stiprinti nuosprendžių teisėtumo ir pagrįstumo kontrolę apskundžiant neteisėtus ir nepagrįstus nuosprendžius įstatymų nustatyta tvarka;
- prioritetinėmis narkomanijos prevencijos ir narkotikų kontrolės kryptimis turi tapti narkotikų pasiūlos ir paklausos mažinimas;
- mažinti valdžios atstovų diskretiškų sprendimų ir veiksmų galimybes;
- didinti valdininkų atsakomybę ir atskaitomybę.

Siūlomų prevencijos priemonių įgyvendinimas padėtų sumažinti šešėlinės ekonomikos mastą.

NAUDOTOS LITERATŪROS SĄRAŠAS

1. Buračas A. Lithuanian Economic Reforms: practice and perspectives. Vilnius: Margi raštai, 1997. P.398.
2. Dikovič O., Karpuškieñė V. Mokesčių nemokėjimo problema. Lietuvos ekonomikos apžvalga 2005/I. Vilnius: Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės, 2005.
3. K. Kardelis. Mokslinių tyrimų metodologija ir metodai. Kaunas: Luciliju, 2005. P.398.
4. Laukaitis E. Šešėlinės ekonomikos lygio nustatymas kintamųjų rodiklių ir kintamųjų prižasčių priklausomybės modeliavimo ir analizės metodu. Ekonomika ir vadyba – 2005: Tarptautinės konferencijos pranešimų medžiaga. Kaunas: Technologija, 2005. P.700.
5. Murauskaitė D. Neapskaitoma ekonomika ir jos vertinimo problemos/ Lietuvos ekonomikos apžvalga. Vilnius: Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės, 1998. Nr.1.
6. Neapskaitoma ekonomika: samprata, tyrimai, problemos. Vilnius: Statistikos departamentas prie Lietuvos respublikos vyriausybės, 1997. P. 61.
7. Oficialiai neapskaitytos ekonomikos Lietuvoje tyrimas. Vilnius: Statistikos departamentas prie Lietuvos respublikos vyriausybės, 2004. P.93.
8. Snieška V. Makroekonomika. Kaunas: Technologija, 2005. P.801.
9. Trumpa. U. ir kt. Knyga 2004 – 2008 Seimo nariams ir rinkėjams. Vilnius: Vilspa, 2004. p.261
10. Vainienė R. Ekonomikos terminų žodynas. Vilnius: Tyto alba, 2005.
11. Bazylevas I. Organizuotas nusikalstamumas ir prekyba žmonėmis // http://www.lygus.lt/ITC/files_smurtas/Kd.doc; prisijungimo laikas: 2006-09-17.
12. Čiginskienė D. Mokesčių inspekcija „traukia“ atlyginimus iš vokelių//<http://www.dainzodis.lt/first.php?action=archstr&id=483&case=060603>; prisijungimo laikas: 2006-09-19.
13. Ehsan Ahmed. A global perspective on the non-observed economy, inequality, corruption, and social // <http://cob.jmu.edu/rosserjb/NOE.Global.SEJ%20New1.doc>; prisijungimo laikas: 2006-10-03.
14. Gabartas R. Karas su šešėliais// <http://www.kaunodiena.lt/lt/?id=6&aid=26570>; prisijungimo laikas: 2005-11-17.
15. Gylys P. Žmogiškasis kapitalas, rinka ir profsąjungų drovumas//<http://www.lprofsa-jungos.lt/?lang=lt&mID=3&id=22>; prisijungimo laikas: 2006-09-19.

16. Katinas P. Vilkuobės Lietuvai ir demokratijai//<http://www.xxiamzius.lt/archyvas/priedai/horizontai/20050511/3-1.html>; prisijungimo laikas: 2006-11-07.
17. Piasecka A. Teisėtos laisvės deficitai// <http://www.lrinka.lt/Straipsn/Deficit.phtml> 2005.10.16; prisijungimo laikas: 2005-11-17.
18. Puidokienė D. Prekyba žmonėmis ir prostitucija Lietuvoje bei Klaipėdos mieste// http://www.lygus.lt/ITC/files_smurtas/Kv.doc; prisijungimo laikas: 2006-10-24.
19. Robert van Eck. Secondary activities and the national accounts. Aspects of the Dutch measurement practice and its effects on the unofficial economy.// <http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/4C88CCF9-3C33-443E-83CC-369D12BCF883/0/1985003p30pub.pdf>; prisijungimo laikas: 2005-11-17.
20. Šimašius R. Vokelių ekonomika// <http://nauja.vmi.lt/lt/?itemId=10030776>; prisijungimo laikas: 2006-09-19.
21. Trumpa U. Korupcijos šaknų šalinimas - efektyvios kovos su korupcija pagrindas// http://www2.lrinka.lt/index.php/temos/kitos_temos/korupcijos_prevencija/pranesimai_prezentacijos/korupcijos_saknu_salinimas_efektyvios_kovos_su_korupcija_pagrindas/2044; prisijungimo laikas: 2006-10-03.
22. Zabulionis D. Akiratyje – šešėlinė ekonomika//<http://nauja.vmi.lt/lt/?itemId=10030776>; prisijungimo laikas: 2005-11-05.
23. A Handbook for measurement of the non-observed economy// <http://www.oecd.org/dataoecd/9/20/1963116.pdf>; prisijungimo laikas: 2005-11-17.
24. Europos Komisijos pranešimas dėl Muitų sąjungos strategijos//<http://www.cust.lt/lt/rubric?rubricID=457>; prisijungimo laikas: 2006-10-05.
25. Ekonominių sektorių mokestinės naštos analizė// http://www.lrv.lt/ekonom_analiz/Apzvalgos/BVP%20ir%20mokesciu%20pokyciai_wv.pdf; prisijungimo laikas: 2005-11-05.
26. Household Tax Compliance and the Shadow Economy in Central and Southeastern Europe//http://www.wiiw.ac.at/balkan/files/GDN_EnterpriseLabourInformal_Houshold_TaxCompliance.pdf; prisijungimo laikas: 2005-11-17.
27. JAV įvertino Lietuvos pastangas kovojant su prekyba žmonėmis// http://www.vrm.lt/index.php?id=131&backPID=129&begin_at=330&tt_news=589&; prisijungimo laikas: 2006-10-05.
28. Kaip kovoti su neapskaičyta ekonomika // http://www.mzinius.lt/lt/2006-04-01/straipsniai/aktualijos/kaip_kovoti_su_neapskaičyta_ekonomika.html; prisijungimo laikas: 2006-09-24.

29. Kaip nustatomi mokesčių pažeidimai? // <http://www.vmi.lt/lt/?itemId=10032434>; prisijungimo laikas: 2006-09-19.
30. Kova su „vokeliais“ bus tęsiama ir stiprinama// http://www.finmin.lt/finmin/content/naujiena.jsp;jsessionid=00775DC9D8B1FB646CBCCC2529898AAD?doclocator=web%2Fstotis_inf.nsf%2F0%2F47C9FF7C8CDB3250C22571CE0044685; prisijungimo laikas: 2006-09-19.
31. Lietuvos ekonomikos tyrimas 2004/2005 (2). Vilnius 2005.// http://www.lrinka.lt/index.php/analitiniai_darbai/14_asis_lietuvos_ekonomikos_tyrimas_20042005_1/2389; prisijungimo laikas: 2006-11-17.
32. Lietuvos Respublikos Generalinės prokuratūros 2002 metų veiklos ataskaita// http://www3.lrs.lt/pls/inter/w5_show?p_r=2706&p_d=23459; prisijungimo laikas: 2006-10-05.
33. Lietuvos Respublikos nacionalinė kovos su korupcija programa// <http://www.nplc.lt/lit/ta/20030704.doc>; prisijungimo laikas: 2006-10-03.
34. Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimas dėl prekybos žmonėmis prevencijos bei kontrolės 2005-2008 metų programos patvirtinimo// <http://en.infolex.lt/scripts/sarasas2.dll?Tekstas=1&Id=84110>; prisijungimo laikas: 2006-10-05.
35. Lietuvos Respublikos Ūkio ministerijos antikorupcinė programa. // http://www3.lrs.lt/pls/inter2/dokpaieska.showdoc_l?p_id=196302; prisijungimo laikas: 2006-10-03.
36. Nacionalinės Lisabonos strategijos įgyvendinimo programos priemonių vykdymo tarpinė ataskaita // http://www.ukmin.lt/lt/strategija/doc/1_2-ATSAKAITA.doc; prisijungimo laikas: 2006-10-03.
37. Nacionalinė narkotikų kontrolės ir narkomanijos prevencijos 2004-2008 metų programa// http://www.vpsc.lt/doc_files/2005%20nark%20atask.doc; prisijungimo laikas: 2006-10-05
38. Nelegalaus verslo kontūrai// <http://www.kaunodiena.lt/lt/?id=6&aid=26570>; prisijungimo laikas: 2005-11-17.
39. Nepakeliama mokesčių našta verslą ir gyventojus stumia į šešėlių// <http://www.euroverslas.lt/?701099890>; prisijungimo laikas: 2005 11 15.
40. Oficialiai neapskaitomos ekonomikos tyrimo rezultatai // http://verslas.banga.lt/lt/zb.download/3fba02fe0de9c/Neapskaitoma_ekonomika_2002-2003.doc?vbanga2=83a1354dc1f0684090dc914bf195a9c5; prisijungimo laikas: 2005-11-17.

41. Organizuotas nusikalstamumas ir korupcija: prevencijos ir kontrolės sistemos kūrimo Lietuvoje prielaidos bei perspektyvos//http://www.nplc.lt/lit/Panevezys200011/pan_g-6.doc; prisijungimo laikas: 2006-10-03.
42. Organizuoti nusikaltėliai plečia veiklos geografiją// <http://www.vtv.lt/content/view/254-68/140/>; prisijungimo laikas: 2006-10-05.
43. Šešėlinės ekonomikos dalis mažmeninėje prekyboje//<http://www.euroverslas.lt/?-26871557>; prisijungimo laikas: 2005 11 14.
44. 17-asis Lietuvos ekonomikos tyrimas: 2005/2006 (2) http://www2.lrinka.lt/index.php/analitiniai_darbai/17_asis_lietuvos_ekonomikos_tyrimas_20052006_2/3292; prisijungimo laikas: 2005-11-17.
45. <http://www.veidas.lt/lt/leidinys.nrfull/3cfe65a9cf882?veidas=58a9ee0d993c7b1>; prisijungimo laikas: 2006-11-03.
46. http://www.freema.org/index.php/meniu/spaudai/straipsniai_ir_komentarai/vokeliu_ekonomika/3418; prisijungimo laikas: 2006-10-03.
47. <http://www.xxiamzius.lt/archyvas/priedai/horizontai/20040218/1-2.html>; prisijungimo laikas: 2005-11-17.
48. http://sos.vrm.lt/mod_richtext.php?pid=2; prisijungimo laikas: 2006-10-05.
49. http://www.pasienis.lt/statistika/st_narkotikai.htm; prisijungimo laikas: 2006-10-15.
50. http://www.pasienis.lt/statistika/st_automobiliai.htm; prisijungimo laikas: 2006-10-15.
51. http://sos.vrm.lt/mod_richtext.php?pid=2; prisijungimo laikas: 2006-10-03.
52. <http://www.coatnet.org/lt/17975.asp>; prisijungimo laikas: 2006-10-05.
53. http://www.paneveziobalsas.lt/index.php?option=com_content&task=view&id=3178&Itemid=87; prisijungimo laikas: 2006-10-05.
54. <http://iz.euro.lt/index.php?-1478248064>; prisijungimo laikas: 2006-09-24.
55. <http://www.zingsnis.lt/drugs/5reakcija/reakcija8.html>; prisijungimo laikas: 2006-10-26.
56. http://www.pasienis.lt/statistika/st_alkoholis.htm; prisijungimo laikas: 2006-10-15.
57. <http://www.nkd.lt/index.php?id=0-62-0>; prisijungimo laikas: 2006-07-17.

SANTRAUKA

Šešėlinė ekonomika Lietuvoje, jos vertinimas

Oficialiai neapskaityta ekonomika apima visus oficialiosios statistikos neapskaitytus, bet į BVP įskaičiuojamus sandorius. Neapskaitoma ekonomika 2005 m. sudarė 18.7 proc. šalies bendrojo vidaus produkto. Šešėlinė ekonomika iškreipia oficialiąją statistiką, stabdo ekonomikos augimą, todėl būtina ją tirti, fiksuoti, ieškoti būdų ją pažaboti. Pagrindinis šio darbo tikslas - įvertinus šešėlinės ekonomikos susidarymo priežastis, šaltinius, mastą Lietuvoje, numatyti Lietuvai tinkamiausias šešėlinės ekonomikos prevencijos kryptis.

Darbą sudaro 3 dalys: šešėlinės ekonomikos apžvalga, šešėlinės ekonomikos Lietuvoje įvertinimas ir šešėlinės ekonomikos prevencija. Pirmojoje darbo dalyje pateikta susisteminta įvairių Lietuvos ir užsienio autorių teorinė medžiaga apie šešėlinės ekonomikos koncepciją, tyrimo metodus, susidarymo priežastis ir šaltinius.

Antroje dalyje nagrinėjamos esminės neapskaitomos ekonomikos sritys: nedeklaruojamos įmonių pajamos, užimtumas ir darbo apmokėjimas. Vertinama veiklos rūšių pridėtinės vertės apimtis. Taip pat analizuojamos ir vertinamos šios nelegalios veiklos rūšys: nelegali alkoholio gamyba ir pardavimas, narkotinių medžiagų gamyba ir pardavimas, seksualinės paslaugos, vogtų automobilių pardavimas, nelegali audio, vaizdo ir kitų įrašų bei kompiuterinių žaidimų kopijų gamyba ir platinimas.

Trečioje dalyje išanalizavus ekonomikos prevencijos priemones bei įvertinus jų efektyvumą, remiantis atlikto sociologinio tyrimo „Viešosios nuomonės tyrimas dėl šešėlinės ekonomikos prevencijos priemonių efektyvumo“ rezultatais, numatomos šešėlinės ekonomikos prevencijos kryptis Lietuvoje.

Reikšminiai žodžiai: šešėlinė ekonomika, tyrimo metodas, įvertinimas, prevencijos priemonės.

SUMMARY

Non-observed economy in Lithuania and the estimation of it

The non-observed economy covers all transactions included in the GDP, which are not estimated by official statistics. The share of the non-observed economy in 2005 made 18.7 per cent of the country's GDP. The non-observed economy distorts the official statistics, damages economic growth. That's why it is important research and to try to smash it. The main aim of this paper is to assess the derivation and reasons of non-observed economy formation, the extent of non-observed economy in Lithuania and suppose what kind of tools of prevention we need in Lithuania.

The thesis consists of three parts: stocktaking of non-observed economy, estimation of non-observed economy in Lithuania, non-observed economy prevention. The first part examines the conception of non-observed economy, the main tools of estimation, the derivation and reasons of non-observed economy formation.

The second chapter examines certain areas of the non-observed economy: no declared income of enterprise, employment and earnings. Value added generated by illegal activities is taken into consideration. It is also analyzed and assessed such illegal activities: illegal production and sales of alcoholic drinks, production and sales of drug substances, sales of stolen cars, sexual services, production and sales of illegal copies of audio, video and other recordings as well as computer games.

The third chapter analyses the cures for non-observed economy, assess the efficiency of them, analyses results of sociological survey „The survey of public opinion about the cures for non-observed economy“ and present proposals what kind of tools of prevention do we need in Lithuania.

Key words: non-observed economy, method of measurement, estimation, tools of prevention.

PRIEDAI

1 priedas

Vidutinis darbuotojų, dirbusių neapskaičiuotoje ekonomikoje, skaičius ir sudėtis pagal ekonominės veiklos rūšis 2002 m.

Ekonominės veiklos rūšis	Samdomų darbuotojų skaičius DJT duomenimis (dirbantys pagal darbo sutartis ir žodinius susitarimus)	Samdomų darbuotojų skaičius DS duomenimis (dirbantys pagal oficialias sutartis)	Neapskaičiuotų darbuotojų skaičius	Neapskaičiuotų darbuotojų dalis veikloje	Neapskaičiuotų darbuotojų pasiskirstymas
	tūkst.	tūkst.	tūkst.	%	%
	1	2	3 = 1-2	4 = (3:1)*100	5
Iš viso	1144	1040	104	10	100
A Žemės ūkis, medžioklė ir miškininkystė	54	34	20	37	19,6
01 Žemės ūkis, medžioklė ir susijusių paslaugų veikla	45	25	20	44	19,6
02 Miškininkystė, medienos ruošą ir susijusių paslaugų veikla	9	9	0	0	0
B Žuvininkystė	1	1	0	0	0
C+D Pramonė	257	231	26	10	24,6
C Kasyba ir karjerų eksploatavimas	4	2	2	50	1,5
D Apdirbamoji pramonė	253	228	25	10	23,1
DA Maisto produktų, gėrimų ir tabako gamyba	52	47	5	10	5
DB Tekstilės ir tekstilės gaminių gamyba	65	55	10	15	9,6
17 Tekstilės gaminių gamyba	24	18	6	25	5,7
18 Drabužių siuvimas (gamyba), kailių išdirbimas ir dažymas	41	30	11	27	10,8
DC Odos ir jos dirbinių gamyba	3	2	1	33	0,4
DD Medienos ir medienos gaminių gamyba	27	24	3	11	2,6
DE Plaušienos, popieriaus ir popieriaus gaminių gamyba; leidyba ir spausdinimas	11	11	0	0	0
DF Kokso, rafinuotų naftos produktų ir branduolinio kuro gamyba	4	3	1	25	0,5
DG Chemikalų, chemijos pramonės gaminių ir cheminių pluoštų gamyba	6	5	1	17	1,4
DH Guminių ir plastikinių gaminių gamyba	7	7	0	0	0
DI Kitų nemetalo mineralinių produktų gamyba	11	9	2	18	1,8
DJ Pagrindinių metalų ir metalo gaminių gamyba	11	9	2	18	1,5
DK Kitų, niekur kitur nepriskirtų, mašinų ir įrangos gamyba	9	9	0	0	0

DL Elektrinės ir optinės įrangos gamyba	18	18	0	0	0
DM Transporto priemonių gamyba	6	6	0	0	0,4

Tęsinys kitame puslapyje

Ekonominės veiklos rūšis	Samdomų darbuotojų skaičius DJT duomenimis (dirbantys pagal darbo sutartis ir žodinius susitarimus)	Samdomų darbuotojų skaičius DS duomenimis (dirbantys pagal oficialias sutartis)	Neapskaitytų darbuotojų skaičius	Neapskaitytų darbuotojų dalis veikloje	Neapskaitytų darbuotojų pasiskirstymas
	tūkst.	tūkst.	tūkst.	%	%
	1	2	3 = 1-2	4 = (3:1)*100	5
35 Kitos transporto įrangos gamyba	6	6	0	0	0,5
DN Kita, niekur kitur nepriskirta, gamyba	16	16	0	0	0
36.1 Baldų gamyba	15	14	1	7	1,1
E Elektros, dujų ir vandens tiekimas	31	31	0	0	0
40.1 Elektros gamyba ir paskirstymas	13	13	0	0	0
Elektros gamyba ir paskirstymas be Ignalinos atominės elektrinės	8	8	0	0	0
40.2 Dujų gavyba, dujinio kuro paskirstymas dujotiekiais	2	2	0	0	0
40.3 Garo ir karšto vandens tiekimas	9	9	0	0	0
41 Vandens rinkimas, valymas ir paskirstymas	6	6	0	0	0
F Statyba	87	63	24	28	23,3
G Didmeninė ir mažmeninė prekyba; variklinių transporto priemonių, motociklų remontas, asmeninių ir buitinių daiktų taisymas	176	171	5	3	5,2
H Viešbučiai ir restoranai	24	21	3	13	3
I Transportas, sandėliavimas ir nuotoliniai ryšiai	81	78	3	4	3,3
60-30 Transportas, sandėliavimas	65	62	3	5	3,1
64 Paštas ir nuotoliniai ryšiai	15	15	0	0	0,4
64.1 Pašto ir pasiuntinių veikla	9	8	1	11	0,4
J Finansinis tarpininkavimas	15	15	0	0	0
K Nekilnojamas turtas, nuoma ir kita verslo veikla	52	52	0	0	0
73 Moksliniai tyrimai ir taikomoji veikla	5	5	0	0	0
73.1 Mokslinio tyrimo ir taikomoji veikla finansuojama iš biudžeto	5	5	0	0	0

L Viešasis valdymas ir gynimas; privalomasis socialinis draudimas

63

63

0

0

0

Tęsinys kitame puslapyje

Ekonominės veiklos rūšis	Samdomų darbuotojų skaičius DJT duomenimis (dirbantys pagal darbo sutartis ir žodinius susitarimus)	Samdomų darbuotojų skaičius DS duomenimis (dirbantys pagal oficialias sutartis)	Neapskaiytų darbuotojų skaičius	Neapskaiytų darbuotojų dalis veikloje	Neapskaiytų darbuotojų pasiskirstymas
	tūkst.	tūkst.	tūkst.	%	%
	1	2	3 = 1-2	4 = (3:1)*100	5
M Švietimas	153	147	6	4	6,1
80.21 Bendrasis vidurinis mokslas	84	80	4	5	4,2
80.30.30 Aukštasis universitetinis mokslas	17	15	2	12	1,8
N Sveikatos priežiūra ir socialinis darbas	96	92	4	4	3,7
85.1 Su žmonių sveikata susijusi veikla	81	78	3	4	2,9
85.3 Socialinio darbo veikla	13	12	1	8	0,8
O Kita komunalinė, socialinė ir asmeninė aptarnavimo veikla	44	37	7	16	6,8
92 Poilsio organizavimo, kultūrinė ir sportinė veikla	21	20	1	5	0,7
P Privatūs namų ūkiai	4	0	4	100	4,3

2 piredas

Neoficialiai užimtieji apskrityse 2002 m.

	Iš viso	Alytaus	Kauno	Klaipėdos	Marijampolės	Panevėžio	Šiaulių	Tauragės	Telšių	Utenos	Vilniaus
Iš viso	104521	5198	21367	12786	5567	9123	10618	4361	5690	4876	24926
Žemės ūkis, medžioklė ir miškininkystė	20518	905	2925	1825	2234	2321	3033	2197	1786	1063	2230
Kasyba ir karjerų eksploatavimas	1543	31	339	133	0	145	375	100	0	0	421
Apdirbamoji pramonė	24190	1782	5288	2582	11313	2358	2019	500	1447	1295	5607
Statyba	24383	1153	5034	2861	771	1671	2288	648	1145	1224	7589
Dismeninė ir mažmeninė prekyba	5463	172	1353	657	323	393	518	129	194	227	1496
Viešbučiai ir restoranai	3102	49	169	533	24	119	207	133	39	107	1121
Transportas, sandėliavimas ir nuotoliniai ryšiai	3452	149	642	568	128	220	340	41	85	116	1163
Švietimas	6326	307	1378	777	226	425	693	229	402	345	1544
Sveikatos priežiūra ir socialinis darbas	3818	222	902	316	195	249	353	97	128	164	1194
Kita komunalinė, socialinė ir asmeninė aptarnavimo veikla	7100	428	1466	874	263	579	660	127	367	334	2002
Privačių namų ūkių, turinčių samdininkų, veikla	4507	0	1273	1549	92	644	132	162	98	0	557

3 priedas

Anketa: Viešosios nuomonės tyrimas dėl šešėlinės ekonomikos prevencijos priemonių efektyvumo

Šios apklausos tikslas - sužinoti Lietuvos piliečių požiūrį šešėlinės ekonomikos prevencijos klausimais. Ši anketa yra anoniminė, t.y. bus pateikti tik apibendrinti duomanys. Prašome pažymėti X Jums tinkantį atsakymą. Dėkojame už atsakymus.

1. Jūsų amžius:

2. Ar sutiktumėte gauti dalį atlyginimo „vokelyje“?
 Taip
 Greičiausiai taip
 Ne
 Greičiausiai ne
 Nežinau
3. Kokį atlyginimą, esant tam pačiam darbui, pasirinktumėte?
 Mažesnę, bet legalų atlyginimą
 Didesnę atlyginimą, bet „vokelyje“
4. Jūsų nuomone, ar sumažinus pajamų mokestį sumažės atlyginimų mokėjimas „vokeliuose“?
 Taip
 Greičiausiai taip
 Ne
 Greičiausiai ne
 Nežinau
5. Jūsų nuomone, ar sumažinus „Sodros“ įmokų tarifą, sumažėtų vokeliuose mokamų atlyginimų dalis?
 Taip
 Greičiausiai taip
 Ne
 Greičiausiai ne
 Nežinau
6. Jūsų nuomone, ar „Sodros“ įmokų viršutinės ribos nustatymas paskatintų darbdavius atsisakyti atlyginimų mokėjimo „vokeliuose“?
 Taip
 Greičiausiai taip
 Ne
 Greičiausiai ne
 Nežinau

7. Ar norėtumėte, kad didesnė dalis per mokesčius surinktų pinigų būtų panaudota žmonių socialinei rūpybai gerinti (daugiavaikems šeimoms, sveikatos apsaugai ir pan.)?
- Taip
 - Greičiausiai taip
 - Ne
 - Greičiausiai ne
 - Nežinau
8. Jūsų nuomone, ar esant skaidresniam mokesčių panaudojimui, pilnai vyriausybės atskaitomybei, būtų mokesčiai mokami noriau?
- Taip
 - Greičiausiai taip
 - Ne
 - Greičiausiai ne
 - Nežinau
9. Ar kada nors davėte / ėmėte kyšių?
- Taip
 - Ne
10. Ar esate pasiruošę duoti kyšių esant reikalui?
- Taip
 - Greičiausiai taip
 - Ne
 - Greičiausiai ne
 - Nežinau
11. Jūsų nuomone, ar padeda kyšiai išspręsti problemas?
- Taip
 - Greičiausiai taip
 - Ne
 - Greičiausiai ne
 - Nežinau
12. Jūsų nuomone, ar padidinus atlyginimus valdininkams sumažės korupcija šalyje?
- Taip
 - Greičiausiai taip
 - Ne
 - Greičiausiai ne
 - Nežinau
13. Jūsų nuomone, ar galima išspręsti korupcijos problemą šalyje?
- Taip
 - Greičiausiai taip
 - Ne
 - Greičiausiai ne
 - Nežinau

14. Jūsų nuomone, ar šalyje legalizavus prekybą narkotikais sumažės nusikalstamų grupuočių pelnas iš šios veiklos?

- Taip
- Greičiausiai taip
- Ne
- Greičiausiai ne
- Nežinau

15. Jūsų nuomone, ar šalyje legalizavus prekybą narkotikais sumažės narkomanų skaičius?

- Taip
- Greičiausiai taip
- Ne
- Greičiausiai ne
- Nežinau

16. Ar pritartumėte narkotikų legalizavimui šalyje?

- Taip
- Greičiausiai taip
- Ne
- Greičiausiai ne
- Nežinau